

Biznes-Эксперт

№ 7, 2021

ХУСУСИЙЛАШТИРИШ

МОЛИЯ

ҚИММАТЛИ ҚОҒОЗЛАР

ИЛМИЙ АМАЛИЁТ

Ушбу сонда:

**Пенсия тизимининг ривожланиш
тенденциялари ва молиявий барқарорлигини
таъминлаш муаммолари**

7

В этом номере:

**Медицинская наука и образование
как фактор формирования
человеческого капитала в Узбекистане**

73

ПРИВАТИЗАЦИЯ

ФИНАНСЫ

ЦЕННЫЕ БУМАГИ

НАУЧНАЯ ПРАКТИКА

ДИҚҚАТ!

“Бизнес-Daily Медиа” ноширлик уйи МЧЖ ва EBSCO Publishing, Inc. (АҚШ) ўртасида 2017 йил 8 августда тузилган лицензия шартномасига асосан, “Biznes-эксперт” журнали жаҳоннинг энг йирик академик нашрлар электрон тизими ҳисобланган EBSCOhost маълумотлар базасига киритилган ва шу тизим орқали дунё бўйлаб тарқалмоқда.

ВНИМАНИЕ!

Согласно постановлению Президиума Высшей аттестационной комиссии при Кабинете Министров Республики Узбекистан №201/3 от 30 декабря 2013 года, журнал «Biznes-Эксперт» внесен в реестр научных изданий Высшей аттестационной комиссии для докторских диссертаций.

Мундарижа

Солиқ сиёсати

Шавкат ТЎРАЕВ.
Жисмоний шахслар солиқ юкини ҳисоблаш
услугибини такомиллаштириш

3

Назарий мушоҳада

Шерзод РАЖАБОВ.
Пенсия тизимининг ривожланиш
тенденциялари ва молиявий барқарорлигини
таъминлаш муаммолари

7

Тадиқот

Отабек АБДУҲАНИЕВ.
Истеъмол саватига кирувчи
қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари самарадорлигини
оширишни моделлаштириш методикаси

10

Бандлик

Беҳзод ТАҒАЕВ.
Янгиланаётган Ўзбекистонда фаол бандлик
сиёсати – инсон капитални ривожлантириш ва
иқтисодий тараққиёт гарови

13

Тавсия

Азим МАЖИДОВ.
Ўзбекистон Республикаси Қуроли кучлари
олий ҳарбий таълим муассасаларида таълим
самарадорлигини оширишда
услуги ишларнинг ўрни

18

Таҳлил

Муҳиддин ЖУРАЕВ, Барно КЕНЖАЕВА.
Юкларни ўз вақтида етказиб беришнинг
иқтисодий самарадорлик мезонларини асослаш

21

Бошқарув

Охунжон НАЗАРМАТОВ.
Тўқимачилик саноати корхоналарини давлат
томонидан тартибга солиш йўналишлари

25

Таҳлил ва таққос

Анвар РАҲИМОВ, Жавоҳир ЭШОНҚУЛОВ.
Саноат корхоналарининг ривожланишини
оптималлаштириш масалалари ва
уни симплекс усулда ечиш методикаси

30

Технологиялар

Алишер ВАСИЕВ.
Иқтисодий рақамлаштириш шароитида тижорат
банклари капитали барқарорлигини
оширишнинг аҳамияти

35

Муқояса

Фаррух ЖУМАЕВ. Сурхондарё вилоятида саноат
тараққиётига асосий ижтимоий-иқтисодий
кўрсаткичлар таъсирини баҳолаш

38

Амалиёт

Мирзиёд МАМАТОВ.
Бошқарув трансформацияси
ва унинг хусусиятлари

42

Тадбиркорлик

Мохигул МУХАМЕДОВА.
Тошкент вилоятида қулай бизнес
муҳитини яратиш йўллари

47

Тараққиёт

Абдулла МИРСОДИҚОВ.
Иқтисодий ривожлантиришга
инвестицияларни жалб этишни фаоллаштириш:
замонавий тенденция
ва хорижий мамлакатлар тажрибаси

52

Малака

Исмоил ЗАЙНУТДИНОВ.
Жорий активлар таркибида дебиторлик қарзлар
шаклидаги молиявий активларни бошқариш
амалиёти таҳлили

56

Сугурта бозори

Истора КАДИРОВА.
Сугурта компанияларининг инвестиция
фаолиятини молиялаштириш механизми

61

Капитал бозори

Мумтозбегим ХОЛМАТОВА.
Банк тизимида маркетинг
фаолиятини шакллантириш

64

Назарий мушоҳада

Охунжон НАЗАРМАТОВ.
Худудлар рақобатбардошлигини оширишда
тўқимачилик саноатида инновацион жараёнларни
самарали ташкил этиш ва бошқариш

68

Содержание

Медицина и человеческий капитал

Голиб ШАМИЕВ.
Медицинская наука и образование
как фактор формирования
человеческого капитала в Узбекистане

73

Доходы населения

Елена АХУНОВА.
Состав и структура расходов домашних хозяйств
в Республике Узбекистан

78

ТАҲРИР КЕНГАШИ | РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

ТАҲРИР КЕНГАШИ РАИСИ | ПРЕДСЕДАТЕЛЬ РЕДАКЦИОННОГО СОВЕТА

Фармонкул ЭГАМБЕРДИЕВ

иқтисодиёт фанлари доктори, профессор

доктор экономических наук, профессор

Қаландар АБДУРАҲМОНОВ

ЎзР ФА академиги, иқтисодиёт фанлари доктори, профессор

академик АН РУз., доктор экономических наук, профессор

ТАҲРИР КЕНГАШИ АЪЗОЛАРИ | ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОГО СОВЕТА

Z. Kliment LAZARASHVILI (Климент ЛАЗАРАШВИЛИ), MBA, JD, PhD.

Georgian international University президенти (АҚШ)

Президент Georgian international University (США)

Gerhard FELDMEYER (Герхард ФЕЛДМАЙЕР)

иқтисодиёт фанлари доктори, профессор (Германия)

доктор экономических наук, профессор (Германия)

Masato HIWATARI (Масато ХИВАТАРИ)

иқтисодиёт фанлари доктори, профессор (Япония)

доктор экономических наук, профессор (Япония)

Sung Dong KI (Сунг Донг КИ)

иқтисодиёт фанлари доктори, профессор (Корея Республикаси)

доктор экономических наук, профессор (Республика Корея)

Нагмет АИМБЕТОВ

ЎзР ФА академиги, иқтисодиёт фанлари доктори, профессор

академик АН РУз., доктор экономических наук, профессор

Юрий ОДЕГОВ

иқтисодиёт фанлари доктори, профессор (Россия)

доктор экономических наук, профессор (Россия)

Игорь БУТИКОВ

иқтисодиёт фанлари доктори, профессор

доктор экономических наук, профессор

Мухиддин КАЛОНОВ

иқтисодиёт фанлари доктори,

доктор экономических наук

Абдурашид ҚОДИРОВ

иқтисодиёт фанлари доктори, профессор

доктор экономических наук, профессор

Адҳам БЕКМУРОДОВ

иқтисодиёт фанлари доктори, профессор

доктор экономических наук, профессор

Мухиддин ПЎЛАТОВ

иқтисодиёт фанлари доктори

доктор экономических наук

Дурбек АХМЕДОВ

иқтисодиёт фанлари доктори, профессор

доктор экономических наук, профессор

Бахтиёр ИСЛОМОВ

иқтисодиёт фанлари доктори, профессор

доктор экономических наук, профессор

Баҳодир УМУРЗАКОВ

иқтисодиёт фанлари доктори, профессор

доктор экономических наук, профессор

УЎТ: 336.225.613

Жисмоний шахслар солиқ юкини ҳисоблаш услугиётини такомиллаштириш Совершенствование методики расчета налоговой нагрузки на физических лиц Improving the methodology for calculating the tax burden on individuals

Шавкат ТЎРАЕВ,
Тошкент ахборот технологиялари университети
АКТ соҳасида иқтисодиёт ва менежмент
факультети декани, и.ф.н., доцент.

Аннотация

Ушбу мақолада жисмоний шахслар бўйича солиқ юки таҳлили амалга оширилган бўлиб, унда жисмоний шахслар бўйича солиқ юкини амалдаги ҳолати таҳлили ва ҳисоблаш услугиёти тадқиқ этилган. Шунингдек, жисмоний шахслар бўйича солиқ юкини ҳисоблаш усуллари таклиф этилган.

В статье представлен анализ налоговой нагрузки на физических лиц, в котором анализируется текущее состояние налоговой нагрузки на физических лиц и методика ее расчета. Также предлагаются методики расчета налоговой нагрузки на физических лиц.

The article presents an analysis of the tax burden on individuals, which analyzes the current state of the tax burden on individuals and the methodology for calculating it. Methods for calculating the tax burden on individuals are also proposed.

Мамлакат иқтисодий барқарорлигини таъминлашда солиқ юки кўрсаткичи муҳим ўрин тутиб, солиқларнинг жамият иқтисодий ҳаётидаги ўрнини белгилаб беради. Кўпчилик давлатларда амалдаги солиқ юки даражасини таҳлил қилишда давлат бюджети даромадларининг ЯИМга нисбати орқали баҳолаш услугиёти кенг қўлланилади. Бу макроиқтисодий даражада солиқ юкини ифодалаб, унинг айрим субъектлардаги даражасидан бирмунча фарқ қилиши мумкин.

Иқтисодий адабиётларга назар ташласак, солиқ юки даражасини баҳолашда кўп ҳолларда корхоналар нуқтаи назаридан ёндашилади. Корхоналарда солиқ юкини ҳисоблаш йўналишлари, солиқ юкини корхоналар молия-хўжалик фаолиятига таъсири ва уни оптималлаштириш масалалари хусусида жуда кенг ёритилган ҳамда бу йўналишда бир қанча илмий излашлар амалга оширилган. Аммо, солиқ тўловчилар-

нинг асосий қисми ҳисобланган ва солиқ сиёсатининг бевосита иштирокчилари бўлган жисмоний шахсларда солиқ юкини ҳисоблаш услугиёти ҳамда улардаги солиқ юкининг амалий ҳолати таҳлили масалалари иқтисодиётимизда ўрганилмаган муаммолардан ҳисобланади.

Шу мақсадда жисмоний шахсларда солиқ юкини ҳисоблаш услугиётини шакллантириш ва уни такомиллаштириш бугунги кун иқтисодиётининг долзарб масалаларидан биридир.

Маълумки, охириги йилларда жисмоний шахсларни солиққа тортиш тизими такомиллаштирилди, улар томонидан тўланадиган солиқлар базаси, солиқ ставкалари ва уларни амалиётда қўлаш енгиллаштирилди.

Ҳозирги кунда солиққа тортиш амалиётида жисмоний шахслар томонидан қуйидаги солиқлар тўланади, яъни, жисмоний шахсларнинг даромад

Калит сўзлар: солиқ юки, солиқ турлари, солиқ ставкалари, жисмоний шахслар.

солиғи, жисмоний шахсларнинг мол-мулк солиғи, жисмоний шахсларнинг ер солиғи, тадбиркорлик фаолиятининг айрим турлари бўйича қатъий белгиланган солиқ.

Юқоридаги солиқлар давлат бюджетида муҳим ўрин тутиб, бюджетнинг ўртача 10-15 фоизини шакллантирмоқда. Биргина жисмоний шахслар даромад солиғининг давлат бюджети даромадларидаги улуши ўртача 10 фоизни ташкил этмоқда.

июндаги ПФ-5468-сонли Фармони билан тасдиқланган Ўзбекистон Республикасининг Солиқ сиёсатини такомиллаштириш Концепциясида назарда тутилган асосий йўналишлардан бири этиб меҳнатга ҳақ тўлаш фондига солиқ юкини камайтириш белгиланди. Шунингдек, Концепция доирасида 2019 йил 1 январдан бошлаб, барча фуқаролар учун жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғининг ягона ставкасини 12 фоиз миқдорида жорий этиш, шундан 0,1 фоизини

1-жадвал.

Ўзбекистон Республикаси макроиктисодий кўрсаткичлари таркибида жисмоний шахслар даромад солиғининг улуши динамикаси

Т/р	Кўрсаткичлар	2016 йил	2017 йил	2018 йил	2019 йил	2020 йил
1	ЯИМ, млрд. сўм	255 422	317 476	406 649	511 838	590261
2	Давлат бюджети даромадлари, млрд. сўм	41 043	49 681	79099	112 165	132 938
3	Жисмоний шахслар даромад солиғи, млрд. сўм	4 137	5 895	7 448	13 327	15 141
4	Жисмоний шахслар даромад солиғининг давлат бюджети даромадларидаги улуши, фоизда	10,0	11,8	9,4	11,9	11,4
5	Жисмоний шахслар даромад солиғининг ЯИМдаги улуши, фоизда	1,6	1,8	1,8	2,6	2,6

Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан ҳисобланган.

Жадвал маълумотларидан кўринадик, жисмоний шахслар даромад солиғининг давлат бюджети даромадларидаги улуши 2016 йилда 10,0 фоизни ташкил этган бўлса, 2019 йилда 11,9 фоизни ташкил этган, 2020 йилга келиб бу кўрсаткич 11,4 фоиз бўлган. Таҳлил қилинаётган даврда 1,4 фоизли пунктга ошган.

2016 йилда жисмоний шахслар даромад солиғи ЯИМдаги улуши 1,6 фоизни ташкил этган бўлса, 2019-2020 йилларда бу кўрсаткич 2,6 фоизни ташкил этган. Таҳлил қилинаётган даврда 1,0 фоизли пунктга ошган. Солиқларнинг ЯИМдаги улуши солиқ юки кўрсаткичининг моҳиятини очиб беришини ҳисобга олсак, бу жисмоний шахслар даромад солиғи бўйича солиқ юки кўрсаткичини англайди. Яъни, таҳлил қилинаётган даврда бу кўрсаткич ошганлигини кўришимиз мумкин. Бунга асосий сабаб сифатида 2019 йилдан жисмоний шахсларни даромад солиғига тортишда прогрессив солиққа тортиш амалиётидан пропорционал солиққа тортиш тизимига ўтилганлиги ва бунинг натижасида яширин иқтисодиёт таркибида фаолият юритиб келган жуда кўп жисмоний шахслар расмий иқтисодиётга ўтганлари билан изоҳлашимиз мумкин. Бу ўз-ўзидан солиқ тушумларини кўпайтирган ва бу солиқ турининг ЯИМдаги улушини оширган. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасининг солиқ сиёсатини такомиллаштириш Концепцияси тўғрисида”ги 2018 йил 29

шахсий жамғариб бориладиган пенсия ҳисобварақларига йўналтириш белгиланди ҳамда фуқароларнинг меҳнатга ҳақ тўлаш туридаги даромадларидан Бюджетдан ташқари пенсия жамғармасига ушлаб қолинадиган суғурта бадаллари бекор қилинди [2]. Бунгача мамлакатимизда жисмоний шахсларни даромад солиғига тортишда 0-22,5 фоиз бўлган прогрессив солиқ ставкаси ва 8 фоизлик суғурта бадаллари амал қилар эди. Жаҳоннинг жуда кўп мамлакатларида жисмоний шахсларнинг даромадларини солиққа тортишда пропорционал ставкалар амал қилади.

Қуйидаги жадвал маълумотларидан кўринадик, Эстония, Украина, Руминия, Россия, Болгария, Чехия, Латвия ва Венгрия каби мамлакатларда пропорционал солиқ ставкалари амал қилади.

Шунингдек, аксарият давлатларда солиқ ставкаси 15-20 фоиз атрофида. 2019 йил 1 январдан мамлакатимизда бу солиқ турининг ставкаси 12 фоиз этиб белгиланган.

Жисмоний шахсларда солиқ юкини ҳисоблашда фақатгина даромад солиғи билан чекланмасдан, улар тўлайдиган бошқа солиқ турларини ҳам ҳисобга олиш лозимки, бу сифатли таҳлил ўтказишда ва аниқ натижаларга эришишда муҳим ҳисобланади.

Жисмоний шахсларда солиқ юкини ҳисоблаш ва ўрганиш масаласи солиққа тортиш назариясида янги йўналишлардан ҳисобланади. Чунки, бу субъектлар

2-жадвал.

**Айрим мамлакатларда жисмоний шахслар даромадларини солиққа тортишда пропорционал
шкалани қўлловчи мамлакатлар [2]**

Т/р	Мамлакатлар	Ставка, фоизда	Т/р	Мамлакатлар	Ставка, фоизда
1	Эстония	20	5	Болгария	10
2	Украина	18	6	Чехия	22
3	Руминия	10	7	Латвия	23
4	Россия	13	8	Венгрия	15

томонидан олинадиган даромадлар ва тўланадиган солиқлар классификацияси ўзига хос хусусиятга эга ҳамда бу субъектларда солиқ оғирлиги шу кунгача ҳисобланмаган ва ўрганилмаган.

Маълумки, умумий иқтисодиётдаги солиқ юки икки субъект ўртасида тақсимланади, яъни, юридик шахслар зиммасидаги солиқ юки ва жисмоний шахслар зиммасидаги солиқ юки. Мамлакат миқёсидаги жами солиқ юки пировард натижада юридик шахсларга ва жисмоний шахслар зиммасига бориб тушади.

Жисмоний шахслар томонидан тўланадиган солиқларга ва уларни солиққа тортиш тизимига эътибор қаратадиган бўлсак, жисмоний шахс бир вақтнинг ўзида даромад, мол-мулк ва ер солиқларини тўлаш билан биргаликда эгри солиқларни ҳам тўловчиси ҳисобланади. Бу ўз навбатида уларнинг зиммасидаги солиқ юкини ҳисоблаш механизмини янада мураккаблаштиради. Чунки, эгри солиқларнинг бир қисми айрим ҳолларда корхоналар зиммасига ҳам тушиши мумкин (бу солиққа тортиш амалиётида жуда кам кузатилади).

Маълумки, юридик шахсларда солиқ юкини ҳисоблаш улаубиёти улар томонидан тўланадиган солиқлар ва йиғимларнинг маҳсулот сотишдан тушган тушумга ёки қўшиган қийматга нисбати орқали ҳисобланади. Жисмоний шахсларда эса улар томонидан тўланадиган солиқларнинг олган даромадларига нисбати орқали ҳисоблашимиз мумкин.

Бу усул ёрдамида иккала субъект зиммасидаги солиқ юки даражаларини ҳисоблашимиз мумкин. Шунининг остида олиш лозимки, солиқ тўловчилар зиммасидаги солиқ юки кўрсаткичи мамлакат миқёсидаги макроиқтисодий даражадаги солиқ юки кўрсаткичидан бироз фарқ қилиши мумкин. Чунки, макродаражадаги солиқ юки юқорида таъкидлаганимиздек, ЯИМга нисбатан ҳисобланади. Микродаражада солиқ юкини ҳисоблашда ЯИМни ҳисоблашда асос бўладиган кўрсаткичлар тизимидан фойдаланилмайди ва бу кўрсаткичлар бугунги кундаги статистик ҳисобларда йўқ. Шунинг учун макродаражадаги солиқ юки билан макродаражадаги солиқ юки кўрсаткичлари бир-би-

ридан фарқ қилади.

Жисмоний шахслар зиммасидаги солиқ юкини ҳисоблашнинг мураккаблиги уларнинг тўлаган солиқлари ва йиғимларини аниқлаш қийин кечади. Шу нуқтаи назардан бу масалани ечишда эгри солиқларни ҳам ҳисобга олиб ёндашиш лозим.

Тадқиқотларимиз натижаси шуни кўрсатмоқда-ки, ривожланган давлатларда солиқ юкининг асосий қисми бориб жисмоний шахсларга тушар экан. Чунки, ушбу мамлакатлардаги солиқларнинг асосий қисмини жисмоний шахслар тўлайди. Жаҳоннинг илғор мамлакатлари давлат бюджети даромадлари таркиби-ни таҳлил қилганимизда шунга амин бўладикки, ЯИМ таркибида тўғри солиқлар, яъни, даромад солиқлари асосий ўринни эгаллайди. Эгри солиқлар улуши эса паст даражада. Шунини алоҳида қайд этиш лозимки, жисмоний шахслар томонидан тўланадиган даромад солиғи давлат бюджети даромадлари таркибида асосий ўринни эгаллайди ва унинг оғирлиги ҳам юқори даражада.

Мамлакатимизда эса, бунинг аксини кўришимиз мумкин. Яъни, бугунги кунда ҳукуматимиз томонидан ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва аҳолининг даромадлилик даражасини ошириш мақсадида тўғри солиқлар ставкалари йилдан-йилга пасайтирилмоқда. Бу, ўз навбатида, тўғри солиқлар бўйича солиқ юкини камайишига олиб келмоқда. Буни шундай изоҳлашимиз мумкинки, бозор муносабатларига ўтиш шароитида эгри солиқлар кўпроқ фискал функцияни бажаради ва бу давлат учун зарурдир. Ишлаб чиқарувчилар нуқтаи назаридан келиб чиқсак ҳам бу фикр ўринлидир. Шунини алоҳида қайд этиш керакки, ҳар бир мамлакатнинг бюджет даромадларида тўғри ва эгри солиқларнинг улушига қараб давлатнинг ривожланганлик даражасини белгилаш мумкин. Ривожланган давлатларнинг бюджет даромадлари таркибида тўғри солиқлар улуши юқори даражада ва аҳоли томонидан тўланадиган солиқлар суммаси ҳам корхоналарга нисбатан юқори.

Шу нуқтаи назардан солиқ юкининг асосий қисми бориб аҳоли зиммасига тушади. Чунки, маҳсулот (иш,

хизмат)ларнинг охириги истеъмолчиси жисмоний шахслар ҳисобланади. Эгри солиқларнинг ҳақиқий тўловчиси ҳам маҳсулот (иш, хизмат)ларнинг истеъмолчиси ҳисобланади. Шундан келиб чиқиб айтишимиз мумкинки, жисмоний шахслар ўзлари тўлайдиган солиқлар ва эгри солиқларни ҳам тўлайдилар. Бундан

келадиган ЯИМ кўрсаткичи ҳисобланади. Солиқлар ЯИМнинг бир қисмини тақсимлаб бюджетга туширади. Демак, бу икки иқтисодий категория ўртасида узвий боғлиқлик мавжуд. Шундан келиб чиқиб айтишимиз мумкинки, аҳоли жон бошига тўғри келадиган солиқ суммасини ҳисоблаш ҳам иқтисодий мазмунга

3-жадвал.

Аҳоли зиммасидаги солиқ юкини ҳисоблаш услубиёти

Т/р	Кўрсаткичлар	Бирлиги	Белгилашлар
1	Жисмоний шахслар томонидан бевосита тўланадиган солиқлар ва тўловлар	сўм	А
2	Жисмоний шахслар томонидан тўланадиган билвосита солиқлар (эгри солиқлар ва маҳсулот таннархига киритиладиган солиқлар)	сўм	В
3	Жисмоний шахслар зиммасидаги жами солиқ суммаси (1 қатор + 2 қатор)	сўм	А+В
4	Аҳолининг ўртача йиллик сони	киши	С
5	Аҳоли жон бошига тўғри келадиган йиллик солиқ суммаси (3 қатор / 4 қатор)	сўм	$D = (A+B) / C$
6	Аҳолининг ўртача йиллик даромадлари	сўм	Е
7	Аҳоли зиммасидаги ўртача солиқ юки даражаси (5 қатор / 6 қатор)	фоиз	$S = (D / E) * 100\%$

Муаллиф ишланмаси.

ташқари юридик шахслар тўлайдиган айрим солиқ турлари ҳам мавжудки, булар маҳсулот таннархига киритилади. Маҳсулот таннархига киритилган солиқ тўловлари ҳам бориб жисмоний шахслар зиммасига тушади. Демак, жисмоний шахслар зиммасидаги солиқ юкини ҳисоблашда бу кўрсаткичларни ҳисобга олиш лозим.

Юқоридаги фикрларимизни давлат бюджети даромадлари мисолида кўриб чиқиш мумкин. Бюджет даромадлари кўрсаткичларидан эгри солиқларни, жисмоний шахслар тўлайдиган солиқларни, юридик шахслар томонидан маҳсулот (иш, хизмат)лар таркибига киритиладиган мол-мулк ва ер солиқларини йиғиндисини олганимизда жисмоний шахслар зиммасидаги умумий солиқ суммаси келиб чиқади ёки улар бюджет даромадларини қанча қисмини шакллантиришини аниқлашимиз мумкин.

Аҳоли зиммасидаги солиқ суммасини аниқроқ таҳлил қилсак, жисмоний шахслар тўлайдиган барча солиқларни аҳолининг йиллик ўртача сонига нисбати аҳоли жон бошига тўғри келадиган солиқ суммасини ифодалаб беради. Бу ҳар бир кишига тўғри келадиган ўртача солиқ суммасини белгилаб беради. Иқтисодий адабиётларда ва амалиётда аҳоли жон бошига тўғри

эга бўлган кўрсаткичдир.

Аҳоли зиммасидаги солиқ юки кўрсаткичини ҳисоблашда аҳоли жон бошига тўғри келадиган солиқ суммасини аҳоли жон бошига тўғри келадиган даромадга нисбати орқали ифодалаш мумкин. Бу аҳоли зиммасидаги солиқ юки даражасини ифодалаб беради.

Бу келтириб ўтилган услубиётни барча мамлакатларда кенг қўллаш мумкин. Фақатгина ҳар бир мамлакатда солиқларнинг тузилиши ва уларнинг ундирилиш механизмига эътибор қаратиш лозим.

Аҳоли зиммасидаги солиқ юкини баҳолашда аҳолининг тўлаган барча солиқларини суммасидан келиб чиқиш лозим. Юқоридаги формулага асосан ҳисоблашнинг мураккаблиги шундаки, аҳолининг бевосита ва билвосита тўлаган солиқ ҳажмини аниқлаш қийин жараён дидир. Шу маънода аҳоли асосий истеъмолчи ҳисобланади ва шу сабабли унинг зиммасига асосий солиқ юки тушади.

Хулоса қилиб айтганда, жисмоний шахсларда солиқ юкини ҳисоблашда улар томонидан ўзлари тўлайдиган солиқлар ва йиғимлар ҳамда эгри солиқларни йиғиндисини олиб уларнинг даромадларига бўлиб топиш мақсадга мувофиқ.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 29 июндаги “Ўзбекистон Республикасининг солиқ сиёсатини такомиллаштириш Концепцияси тўғрисида”ги фармони.
2. Терехина А.П. Система и принципы налогообложения доходов физических лиц в наиболее развитых странах // Финансовое право. 2018 г. №6.

УЎТ: 364.34

Пенсия тизимининг ривожланиш тенденциялари ва молиявий барқарорлигини таъминлаш муаммолари

Тенденции развития пенсионной системы и проблемы финансовой устойчивости

Trends of developing pension system and financial sustainability problems

Шерзод РАЖАБОВ,
Тошкент молия институти профессори.

Аннотация

Мақолада давлат пенсия таъминотининг молиявий кўрсаткичлари ва тенденциялари, нодавлат пенсия тизимининг асосий кўрсаткичлари ҳамда нодавлат пенсия жамғармаларининг маблағларини шакллантириш ва тўловларни амалга ошириш ҳолати таҳлил қилинган, тегишли хулосалар шакллантирилган.

В статье проанализированы финансовые показатели и тенденции развития государственной пенсионной системы, основные показатели негосударственной пенсионной системы, а также состояние формирования и выплаты средств негосударственных пенсионных фондов, сделаны соответствующие выводы.

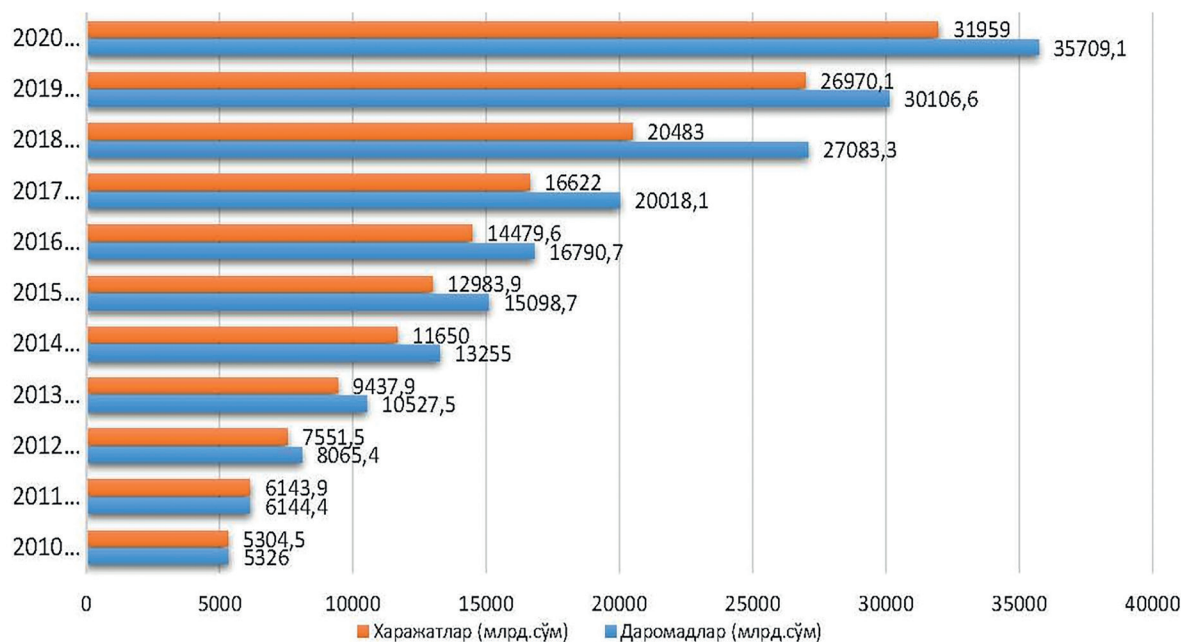
The article analyzes the financial indicators and development trends of the state pension system, the main indicators of non-state pension system, as well as the state of funds formation and payments from non-state pension funds; also it draws the corresponding conclusions

Халқаро амалиётда нуфузли молиявий институтлар ҳисобланган Жаҳон банки гуруҳи, Халқаро меҳнат ташкилоти, Иқтисодий ҳамкорлик ва тараққиёт ташкилоти каби муассасалар томонидан пенсия тизими ислохотларини амалга ошириш, таркибий ўзгаришларнинг устувор йўналишларини белгилаш, тизим молиявий барқарорлигини таъминлашга йўналтирилган илмий изланишларга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Мазкур тадқиқотлар нуфузли тадқиқот марказлари томонидан ишлаб чиқилган бўлиб, пенсия жамғармалари фаолиятини шакллантиришнинг ташкилий асосларини баҳолаш услубиётини такомиллаштириш, хориж тажрибасини умумлаштириш имконини берган. Лекин, пенсия таъминоти билан боғлиқ вазиятнинг ўзига хослигини ҳисобга олган ҳолда, тизимда таркибий ўзгаришларни амалга ошириш йўли билан сама-

радорликка эришиш, пенсия тизимининг асосий фаолият йўналишларини белгилаш, пенсия тизимидаги таркибий ўзгаришлар орқали инвестицион фаолликни оширишнинг амалий жиҳатларини белгилаш, рақамли иқтисодий ривожлантиришда пенсия тизимидаги таркибий ўзгаришларни таъминлашнинг устувор йўналишларини аниқлаш билан боғлиқ муҳим масалаларни тадқиқ этишни тақозо этади.

Соҳанинг йирик олими А.Вахабовнинг таъкидлашича, нодавлат пенсия жамғармаларининг ўзига хос моҳияти шундан иборатки, бошқа турдаги пенсия тизимларида жамғарилган маблағлар пенсия олувчиларга ҳеч қандай қўшимча фоиз устамасиз қайтариб берилади. Нодавлат тизимда эса, жамғарилган маблағлар пенсия олувчилар учун маълум миқдорда фоиз ставкаси асосида эгаларига

Калит сўзлар: жаҳон банки гуруҳи, Халқаро меҳнат ташкилоти, Иқтисодий ҳамкорлик ва тараққиёт ташкилоти, пенсия тизими, нодавлат пенсия сугурталари, пенсия таъминоти харажатлари, молиявий ресурслар, пенсия жамғармаси, пенсия бадаллари.

1-чизма. Бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси даромадлари ва харажатлари ижроси, млрд. сўм [3]

қайтарилади. Жамғарилган маблағларнинг қай даражада ошиб бориши ва унинг кўпайиб бориш босқичларига пенсия жамғармаси ҳамда мижоз томонидан танланган инвестиция таклифлари сабабчи бўлади [1]. Иқтисодчи олим Қ.Абдурахмоновнинг таъкидлашича, жаҳоннинг кўплаб ривожланган мамлакатларида ана шундай нодавлат пенсия жамғармалари иқтисодиётни ривожлантиришга катта ҳисса қўшаётган экан, у бутунги кунда кўплаб ислохотларни ўтказаятган юртимизда ҳам келгусида ана шундай ўзгаришлар бўлиши мумкинлигини истисно этмайди [2].

Молия вазирлиги ҳузуридаги бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасининг молиявий кўрсаткичларини таҳлил қилиш жараёнида аниқланишича, 2010-2020 йилларда Пенсия жамғармаси даромадлари унинг харажатлари ижросига нисбатан юқорироқ бўлиб келган ва охириги 10 йилда Пенсия жамғармаси даромадлари 6,7 маротаба харажатлари эса 6 баробарга ортган. Ишчиларнинг иш ҳақидан ундирилаётган мажбурий сугурта бадалининг бекор қилиниши (2018 йилда мазкур даромад манбаи Пенсия жамғармаси даромадлари таркибида 19,2 фоизни ташкил қилган), жамғарма даромадларига жиддий таъсир кўрсатган. Натижада 2019 йилда Пенсия жамғармасининг харажатлари даромадларидан кўпроқ прогноз қилинганлиги сабабли, даромад ва харажат ўртасидаги фарқни қоплаш мақсадида давлат бюджетидан 4700,0 млрд. сўм миқдорида субсидия ва 1192,1 млрд. сўм миқдорида ягона солиқ тўловидан ажратмалар ўтказилган бўлса, 2020 йилда бюджет маблағлари ҳисобидан 8000,0 млрд. сўм миқдорида субсидия ажратилган (1-чизма).

Жамғарма даромадлари таркибидаги ўзгаришлар,

бюджет маблағлари ҳисобидан субсидиялар ва солиқлардан ажратмаларнинг берилиши истиқболда жамғарма учун янги молиявий ресурсларни топиш заруриятини юзага келтирмоқда. Бунда аҳоли бандлигини ошириш, норасмий бандликка барҳам бериш ва пенсия тизимида таркибий ўзгаришларни амалга ошириш пенсия таъминоти тизими молиявий барқарорлигини таъминлаш имконини беради, деб ҳисоблаймиз.

Пенсия жамғармаси харажатларининг барқарор ошиб боришининг сабабларидан бири, бу пенсия олувчилар сонининг ошиб бораётганлиги билан белгиланади. Пенсия тизими мамлакатимизда 3,6 миллиондан ортиқ фуқарони, яъни, умумий аҳолининг қарийб 11 фоизини қамраб олиб, шундан нафақа олувчилар 363,6 минг нафарни ташкил этади. 2010 йил январь ҳолатига пенсия олувчиларнинг умумий сони 2829,7 минг нафарни ташкил этган бўлса, 2020 йил январь ҳолатига ушбу кўрсаткич 3312,7 минг нафардан кўпроқдир, ушбу кўрсаткичнинг ўрганилаётган давр мобайнида ўсиш даражаси аҳоли сонининг ўсишига мутаносиб, яъни, 117 фоизни ташкил этганлигига қарамасдан, 2010-2020 йиллар мобайнида тўлиқсиз стаж билан пенсия олувчилар сони 11 баробарга ошганлигини кузатишимиз мумкин. Ушбу ҳолатни олдини олиш бўйича тизимли ислохотларни амалга оширилмаслиги кутилаётган демографик ўзгаришларнинг пенсия тизими молиявий барқарорлигига жиддий салбий таъсир кўрсатиши мумкинлигини башорат қилиш имконини яратади (1-жадвал).

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда, пенсия тизимидаги таркибий ўзгаришларни халқаро молиявий институтлар тавсияларини ҳисобга олган ҳолда боқичма-боқич

амалга ошириш мақсадга мувофиқ, деб ҳисоблаймиз. Республикамизда ҳам пенсия тизими босқичлари кетма-кетликда ривожланиб келмоқда, 2005 йилдан бошлаб, фуқароларнинг жамғариб бориладиган пенсия таъминоти тизими ташкил этилган ва у АТБ “Халқ банки” орқали амалга оширилади. Жамғарма маблағларини шакллантириш механизми мажбурий ва ихтиёрий тартибда ташкил этилган бўлиб, пул маблағларининг мақсадли фондларини шакллантириб, кексалик чоғида фойдаланиш шакли ва усуллар йиғиндисини ўз ичига олган иқтисодий муносабатлар тизимини акс эттиради.

меҳнат фаолиятини рағбатлантириш ишсизлик даражаси паст бўлганидагина маънога эга бўлади, жамғариб бориш тамойилларини жорий этиш эса фақат пенсия жамғармалари оқилона инвестиция қилингандагина фойда келтириши мумкин. Фикримизча, ёшга доир ислохотларни амалга оширишда пенсия тайинлаш учун зарур бўлган меҳнат стажини босқичма-босқич оширишга эътибор қилиш мақсадга мувофиқ. Шунингдек, Ўзбекистонда пенсия таъминоти тизимининг молиявий барқарорлигини таъминлаш ва суғурта бадали қамровини кенгайтириш учун қуйидаги вазифаларни ҳал этиш зарур: а) солиқ тўловчи томонидан

1-жадвал.

Ўзбекистонда пенсионерлар сонининг ўзгариши динамикаси [4]

Йиллар	Йил бошига пенсия олувчилар сони, киши	Йил бошига тўлиқсиз стаж билан пенсия олувчилар сони	Ҳисобот йилида янги тайинланган пенсиялар сони	Ҳисобот йилида тўлиқсиз стаж билан пенсия тайинланганлар сони
2010	2 829 719	77 211	169 151	8 493
2011	2 807 717	85 367	193 188	12 037
2012	2 725 773	111 413	116 363	15 269
2013	2 685 270	159 990	129 112	41 916
2014	2 695 623	237 310	139 219	59 563
2015	2 713 929	308 624	157 491	78 820
2016	2 781 618	401 100	195 928	105 019
2017	2 882 087	510 426	225 317	124 413
2018	3 007 621	625 512	251 894	135 229
2019	3 162 139	768 525	277 397	147 665
2020	3 312 723	876 210	276 256	152 048

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда, пенсия тизимида ёшга доир ислохотларни амалга оширишга эҳтиёткорлик билан ёндашиш мақсадга мувофиқ. Бундай ҳолатда, мамлакатдаги демографик ўзгаришлар, ишсизлик даражаси, яратилаётган иш ўринлари ўртасидаги номувофиқликларни ҳисобга олиш лозим. Пенсия ёшани кўтариш ва қариялар

бошқа шахсларнинг фойдасига тўланган ихтиёрий суғурта бадалларини солиқ солинадиган базадан чегириб ташлаш бўйича Солиқ кодексининг 317-моддаси 25-бандини қайта кўриб чиқиш мақсадга мувофиқ; б) пенсия ёшидаги аҳолининг даромадларини самарали ва адолатли тарзда сақлашини таъминлаш лозим, деб ҳисоблаймиз.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Вахабов А.В. ва бошқалар “Пенсия тизимини ривожлантиришнинг хориж тажрибаси”: Дарслик. –Т.: “Iqtisod-Moliya”, 2018 й., 400-б.
2. Абдурахмонов Қ.Х. Ижтимоий соҳа иқтисодиёти: Дарслик.Т.: Иқтисодиёт. 2013 й. 418-б.
3. Муаллиф томонидан бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси маълумотлари асосида шакллантирилган.
4. Молия Вазирлиги ҳузуридаги Бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси маълумотлари.
5. World Social Protection Report 2017-2019: Universal social protection to achieve the Sustainable Development Goals. Geneva, International Labour Office, 2017.
6. www.xb.uz расмий веб-сайти маълумотлари асосида муаллиф томонидан тайёрланди.
7. Статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан тайёрланди.
8. Молия Вазирлиги ҳузуридаги Бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси маълумотлари.
9. Молия Вазирлиги ҳузуридаги Бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси маълумотлари.
10. World Pension Summit 2020-<https://conferences.pionline.com/conference/WPS/2020>-Бутун жаҳон пенсия тизимига бағишланган конференция маълумотлари асосида муаллиф томонидан тайёрланди.
11. Осиё тараққиёт банки маълумотлари. ADB Annual Report 2019 <https://www.adb.org/documents/adb-annual-report>

Истеъмол саватига кирувчи қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари самарадорлигини оширишни моделлаштириш методикаси Методы моделирования эффективности сельскохозяйственной продукции, входящей в потребительскую корзину Methods for modeling the efficiency of agricultural products included in the consumer basket

Отабек АБДУҒАНИЕВ,
ТерДУ Ахборот технологиялари факультети декани,
иктисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD).

Аннотация

Ушбу мақолада истеъмол саватига кирувчи қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари самарадорлигини оширишни моделлаштириш жараёнлари атрофлича ёритилган.

В данной статье подробно описан процесс моделирования эффективности включения сельхозпродукции в потребительскую корзину.

This article describes in detail the process of modeling the effectiveness of including agricultural products in the consumer basket.

Ҳозирги кун талабидан келиб чиқадиган бўлсак, барча иқтисодий жараёнларни эконометрик моделлаштириш масаласи долзарб ва бу бевосита келгуси жараёни аниқлаш, унга эришиш йўллари ишлаб чиқиш имконини бериши билан муҳимдир. Шу маънода, тадқиқот ишида истеъмол саватига кирувчи қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари самарадорлигини ошириш йўллари аниқлаш, унга эришиш бора-сидаги вазифаларни белгилашда жараёни моделлаштириш услубиётини ишлаб чиқиш мақсад қилиб олинган.

Истеъмол саватига кирувчи қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг етиштириш самарадорлигини ошириш моделини ишлаб чиқиш босқичлари кириш маълумотларини қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин: ишлаб чиқариш харажатлари (меҳнат, суғурта фондини шакллантириш, озуқа, қишлоқ хўжалиги маҳсулоти бирлигига моддий харажат-

лар); ўзгарувчилар натижалари (қишлоқ хўжалиги экинларининг етиштириш самарадорлиги ва ҳосилдорлиги ҳақидаги маълумотлар); ер ресурслари, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқариш, ишлатиш ва сотиш ҳажмига боғлиқ маълумотлар.

Истеъмол саватига кирувчи қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг етиштириш жараёнини ўрта молиявий, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ва сценарий маълумотлар блокига ажратиб ўрганиш мақсадга мувофиқдир. Молиявий блок:

$$XHP(t+T) = XHP(t) + (XHT(t) + D(t))T \quad (1)$$

бу ерда $XHP(t)$ – t вақтидаги хўжалиги ҳисобидаги пул; $XHT(t)$ – хўжалик ҳисобига тушумлар; $D(t) - [t, t+T]$ вақт оралиғидаги ҳисобидан дебет.

Модель оралиғи $T=1$ бўлганда $XHT(t)$ хўжалик ҳисобига тушумлар қуйидагича ифодаланади:

$$XHT(t) = Q_0(t) * P_{j0}(t) + Q_1(t) * P_{j1}(t) + K(t) \quad (2)$$

Калит сўзлар: маркетинг, инновацион маркетинг, рақамли маркетинг, интерактив технологиялар, коммуникация, алоқа ва ахборотлаштириш, корхона маркетинг фаолияти.

бу ерда $Q_0(t) * P_{j_0}(t)$ – ҳосилни сотиш ($Q_0(t)$ – жорий вақт оралиғида сотилган миқдор, $P_{j_0}(t)$ – жорий нарх); $Q_i(t) * p_{ji}(t)$ – қайта ишланган маҳсулотларни сотиш ($Q_i(t)$ – жорий вақт оралиғида сотилган миқдор, $P_{ji}(t)$ – жорий нарх); $K(t)$ – қарз ва бошқа маблағлар, масалан, акцияларни сотишдан олинган субсидиялар.

$D(t)$ ҳисобидан чегирма қуйидаги формула ёрдамида ҳисобланади:

$$D(t) = a(t) * p_a(t) + b(t) * p_b(t) + (\alpha p_a(t)) + d(t) \quad (3)$$

бу ерда $a(t) * p_a(t)$ – ҳосилни сақлаш харажатлари, $a(t)$ – сақланадиган ҳосил миқдори, $p_a(t)$ – сақлаш харажатлари; $b(t) * p_b(t)$ – қайта ишланган маҳсулотларни сақлаш харажатлари, $b(t)$ – қайта ишланган маҳсулотлар миқдори, $p_b(t)$ – сақлаш харажатлари; $(\alpha p_a(t))$ – жорий агрокимёвий харажатлар, бу ерда α – вектор, сақлаш харажатларини ҳисобга олган ҳолда унинг таркибий қисмлари, сотиб олинган ўғитлар, ўсимликларни ҳимоя қилиш воситалари, уруғлар, ўғитлар ва бошқалар бирликларининг нархи. $d(t)$ – жорий кредит тўловлари

Кўпгина ҳолатларда қишлоқ хўжалигидаги ўз молиявий ресурсларни, жумладан, депозитлар, молиявий воситалар (валюта, қимматли қоғозлар)ни сотиб олиш ва уларни бошқаришни ҳам ҳисобга олиш керак. Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш фаолиятида ишлаб чиқариш баланси – $IchB$ қуйидаги формула ёрдамида ифодаланади:

$$IchB(t+T) = BIM(t) + (YOH(t) - SH(t) - JHY(t) - QIYM(t)) * T \quad (4)$$

бу ерда $BIM(t)$ – бирламчи ишлаб чиқариш миқдори; $YOH(t)$ – давр учун йиғиб олинган ҳосил; $SH(t)$ – давр учун сотилган ҳосил; $JHY(t)$ – жорий ҳосил йўқотилиши; $QIYM(t)$ – қайта ишлашга юборилган асосий маҳсулотлар миқдори.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари йиғилгандан сўнг бир қисми бирламчи маҳсулот сифатида бозорга олиб чиқилади иккинчи қисми эса, ўз навбатида, қайта ишлашга жўнатилади. Қайта ишлашга юборилган маҳсулот миқдори – $QIYM(t)$ қуйидаги формула асосида аниқланади:

$$QIYM(t+T) = QIM(t) + (BMQIF(t) -$$

$$- QIMY(t)) * T \quad (5)$$

бу ерда: $QIM(t)$ – қайта ишланган маҳсулот миқдори; $QIMY(t)$ – қайта ишланган маҳсулотларнинг йўқотилиши; $BMQIF(t)$ – бошланғич маҳсулотларни қайта ишлашнинг ишлаб чиқариш функцияси бўлиб, у бошланғич маҳсулот оқимида, шунингдек, мавжуд қувватларга боғлиқ.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари блогида тасвирланган асосий жараён – бу ишлаб чиқариш жараёни бўлиб, қишлоқ хўжалиги экинларини етиштириш юқорида таъкидланганидек, об-ҳаво, агрокимё, тупроқ унумдорлиги ва бошқа кўплаб омилларга боғлиқ. Фикримизча, қишлоқ хўжалик экинларини ўсиши бевосита ерга тикилган уруғ – Уни t вақт бирлиги ичида ўзгариши деб қараш ва шу асосда қуйидаги тенгламани қабул қилиш ўринли.

$$\frac{du}{dt} = y_v u \left(1 - \frac{u}{E_s}\right) * e^{-Lt} \quad (6)$$

бу ерда y_v – ўсиш тезлиги;

E_s – атроф-муҳитнинг экологик салоҳияти (тупроқ унумдорлиги) ва e^{-Lt} – атамаси қариш деб талқин қилинади. Бу тенгламани дифференциаллаб ечиш мумкин бўлган қуйидаги шаклга келтириш мумкин:

$$u(t) = \frac{u_0 * E_s}{u_0 + (E_s - u_0) \exp\left(-\frac{y_v(1 - \frac{u}{E_s})}{L} t\right)} \quad (7)$$

бу ерда u_0 – экиш учун танланган уруғлар сони деб ҳисобланиши мумкин бўлган бошланғич қиймат. Кўриниб турганидек, чеклаш қиймати $t \rightarrow \infty$ каби деб фараз қиламиз.

$$u_s = \frac{u_0 * E_s}{u_0 + (E_s - u_0) \exp\left(-\frac{y_v}{L} t\right)} \quad (8)$$

Албатта, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштиришда ерга уруғ тикилиши ва етиштирилиши жараёнида озик-овқат хавфсизлигини таъминлаш учун агротехник тадбирларни ўтказилиши, ўсимликларни ҳар қандай касаллик ҳамда зараркунандалардан ҳимоя қилиш талаб этилади. Шу маънода уруғлантириш ва зараркунандаларга қарши курашда агрокимёвий бошқаришни кўриб чиқамиз:

Зараркунандаларга қарши курашиш қарорлари қишлоқ хўжаликлари даражасида, давлат томони-

дан тартибга солиниши ва ресурсларнинг мавжудлиги билан чекланган бўлса ҳам, зараркунандаларга қарши курашиш моделларини ишлаб чиқиш лозим. Зараркунандаларга қарши курашиш самарадорлигини – ZKS ошиши, $Y(Z)$ зараркунандаларга зарар етказилмаган тақдирдаги ҳосил ҳажмини ифода этиб, Z – сув, ўғит ва ишчи кучи каби зараркунандаларга қарши кураш билан боғлиқ бўлмаган ишлаб чиқаришнинг барча манбаларини ифодалайди. Y максимал потенциал рентабелликка яқин бўлгунга қадар Y Z да ошиб бориши кузатилади. $ZU(N, X)$ зараркунандалар зарарланишидан йўқолган ҳосилнинг улушини билдирсин, бу ерда N – зараркунандаларнинг бошланғич популяцияси ва X – пестицидлар бўлганда, зараркунандаларга қарши курашиш самарадорлиги қуйидагича берилади:

$$ZKS = [1 - ZU(N, X)] * Y(Z) \quad (9)$$

Зараркунандаларга қарши кураш маҳсулот сифатига ва миқдорига таъсир қилади. Чунки, деҳқоннинг товар учун оладиган нархи p га тенг бўлиб, унинг сифатига боғлиқ ва u қуйидагича ифода этади:

$$p = p[q(N, X, Z)] \quad (10)$$

Бу ерда q сифатни зараркунандаларга қарши ҳақиқий босим ўлчови билан бир қаторда, ҳам самарали, ҳам зараркунандаларга қарши кураш усули сифатида кўрсатади. Тадқиқотлар шундан далолат берадики, ҳозирги кунда албатта, зараркунандаларга қарши курашда сифат ортиб бормоқда, лекин,

пестицидлар каби баъзи муолажалар учун ҳаддан ташқари кўп фойдаланиш q ни камайтириши мумкин. Шундай қилиб, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш самарадорлигидан олинадиган фойда – F қуйидагича ҳисобланади:

$$F = p[q(N, X, Z)] * \{[1 - ZU(N, X)] * Y(Z)\} \quad (11)$$

бу ерда $C(X)$ ва $K(Z)$ – мос равишда зараркунандаларга қарши кураш ва бошқа киришлар. Пестицидларга келсак, масалан, $C(X)$ пестицидларни сотиб олиш, шунингдек, ускуналарни ижарага олиш, ўқитилган ишчиларни ёллаш ва мониторингини ўз ичига олади, $C(X)$ шунингдек, фермер жавобгар бўлган экологик ёки соғлиқ билан боғлиқ зарарни юмшатиш ёхуд компенсация қилиш харажатларини ўз ичига олиши мумкин. Математик оптимallasштириш терминологиясида F – деҳқоннинг мақсадли вазифаси ҳисобланади.

Албатта, ушбу келтириб ўтилган таъсирлар α векторнинг компонентлари деб ҳисоблаш мумкин. Бундай ҳолда, қийматларнинг ўзгариши бир зумда эмас, балки кечикишлар билан содир бўлади.

Хулоса қилиб айтганда, бу модель қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқариш харажатларини ҳисоблаб чиқишга, шунингдек, молиявий натижани яхшилашга имкон беради. Шунингдек, моделлаштириш натижаларини қўллаш қишлоқ хўжалиги фаолиятининг энг устувор истиқболларини таҳлил қилиш ва аниқлашга, аҳолининг истеъмол эҳтиёжини тўлиқ қондиришга ёрдам беради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. О.А. Абдуғаниев. “Истеъмол саватига кирувчи қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш жараёнларини моделлаштириш.” // Монография. – “Mumtoz so’z”. – Тошкент 2020. 86-91-бетлар.
2. <http://stat.uz> – Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси расмий сайти.

Янгиланаётган Ўзбекистонда фаол бандлик сиёсати – инсон капиталини ривожлантириш ва иқтисодий тараққиёт гарови Политика активной занятости в обновляемом Узбекистане – залог развития человеческого капитала и экономического прогресса Active employment policy in the renewing Uzbekistan – guarantee of human development capital and economic prosperity

Бехзод ТАГАЕВ,
Мехнат бозори тадқиқотлари институти,
иқтисодийёт фанлари номзоди.

Аннотация

Мақолада Ўзбекистоннинг янги даврдаги ривожланишида меҳнат бозори ва бандлик соҳасида амалга оширилган кенг қўлланми ислохотлар ва уларнинг натижалари таҳлил қилинади. Меҳнат бозоридаги мавжуд долзарб муаммолар, уларнинг ечимлари ҳамда аҳолининг иш билан бандлигига қўмаклашишига қаратилган давлатнинг комплекс фаол сиёсати ва чора-тадбирлари, айниқса, COVID-19 пандемияси даврида ижтимоий кескинликни юмшатиши, камбағилликни қисқартириши иқтисодий ўсишига замин яратди.

В статье анализируются масштабные реформы на рынке труда и занятости в новую эпоху развития Узбекистана и их результаты. Текущие проблемы на рынке труда, их решения и комплексная активная политика и меры правительства, направленные на содействие занятости, особенно во время пандемии COVID-19, заложили основу для ослабления социальной напряженности, сокращения бедности и экономического роста.

The article analyzes large-scale reforms in the labor and employment market in the new era of Uzbekistan's development and their results. Current labor market challenges, their solutions and comprehensive, proactive government policies and measures to promote employment, especially during the COVID-19 pandemic that laid the foundation for easing social tensions, reducing poverty and economic growth.

Аҳолининг барқарор бандлигини ва ишсизликнинг паст даражасини таъминлаш масаласи ҳар қандай давлат олдида муҳим вазифалардан бири ҳисобланади. Айниқса, Ўзбекистонда демографик ҳолатнинг кескинлиги, аҳоли сонининг юқори суръатларда ўсиши меҳнат бозорига катта босим ўтказиб, келажакда иш билан бандлик масаласининг долзарблигини ошириб боради.

Ўзбекистонда 2021 йил 1 июль ҳолатига кўра доимий аҳоли сони 34,9 млн. кишини ташкил қилган. Таҳлилларга назар ташласак, 2030 йилда мам-

лакат аҳолиси 41 миллион кишига етади. 2020 йилда мамлакатимизда 841 минг киши туғилган бўлиб, ҳар йили меҳнат бозорига 500 мингдан кўпроқ ёшлар кириб келиши аҳолини иш билан бандлик масаласини муҳим устувор масалаларидан бири эканлигидан далолат бермоқда.

Яқин вақтга қадар аҳоли бандлиги ва меҳнат бозорига оид кўрсаткичлар меҳнат бозоридаги реал ҳолатни акс эттирмас ва ҳисобот учун рақамларни “сохталаштириш” ҳолатлари кузатилар эди.

2017 йилда мамлакатимизда бошланган туб ис-

Калит сўзлар: меҳнат бозори, бандлик, норасмий бандлик, меҳнат ресурслари, ўзини ўзи банд қилиш.

лоҳотлар 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясида белгилаб берилган. Шу жумладан, иш билан бандлик ва меҳнат муносабатларини жаҳон стандартларига мослаштириш, уйғунлаштириш, мамлакатимиз меҳнат бозорини халқаро меҳнат бозорида фаол иштирок этишини таъминлаш ва инсон капиталини ривожлантириш орқали рақобатбардош мутахассисларни тайёрлаш вазифаси қўйилган.

Қисқа муддатда соҳадаги жараёнларни рақамлаштириш, меҳнат статистикасини Халқаро меҳнат ташкилоти стандартларига мослаш, унинг реал кўрсаткичларини таъминлаш, иш билан бандликнинг янги шакллари ривожлантириш ва кенг фойдаланиш, шаффофликни таъминлаш ва имкон қадар аҳолига барча хизматларни электрон платформалар орқали қулай ва тезкор амалга оширишга эришилди.

Хусусан, 1998 йилда қабул қилинган “Аҳоли бандлиги тўғрисида”ги Қонуннинг янги таҳрири 2020 йилда қабул қилинди ва у тўғридан-тўғри амал қилиш кучига эга Қонун бўлди. Унда давлатнинг бандлик соҳасидаги асосий тамойиллари акс этиб, ҳозирги замон меҳнат ҳуқуқ нормаларига асосланган. Жумладан, меҳнат бозорини тартибга солишнинг янги воситалари, хусусан, тадбиркорликни рағбатлантириш, ўзини ўзи банд қилиш, ишсизларни касб-ҳунарга ўқитиш, малакасини ошириш, иш стажини ҳисобга олиш, ишсизлик нафақасини тўлаш, ишга жойлаштириш бўйича агентликлар, республикадан ташқарида вақтинчалик меҳнат фаолияти амалга ошираётган фуқаролар ва бошқа муҳим йўналишлардаги масалалар қамраб олинди.

Шунингдек, 1995 йилда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодекси ҳам илғор мамлакатлар тажрибаси асосида қайта ишланди ва қабул қилиниш жараёнида. Унда меҳнат муносабатларини тартибга солишнинг замонавий усуллари, иш берувчи ва ёлланган ходим ўртасида, ижтимоий шерикчилик, яқка тартибдаги меҳнат муносабатлар ва бошқа масалалар ўз ечимини топган.

Ўзбекистонда 2021 йил 1 январь ҳолатига меҳнат ресурслари 19,1 млн. киши, иқтисодий фаол аҳоли 14,8 млн. киши, жами иш билан бандлар 13,2 млн. киши, шундан иқтисодиётнинг расмий секторида 5,7 млн. киши (43,3 фоиз), иқтисоди-

ётнинг норасмий секторида 5,6 млн. киши (42,8 фоиз), ишга жойлаштиришга муҳтож шахслар 1,6 млн. киши (10,5 фоиз) ва чет элда ишлаш учун кетганлар 1,8 млн. кишини ташкил қилди.

Мамлакатимизда норасмий бандлик ва яширин иқтисодиёт муаммоларига 2017 йилдан эътибор бера бошланди. Шу ўринда айтиш лозимки, аҳолининг норасмий бандлиги, ҳатто, энг ривожланган мамлакатларда ҳам мавжуд бўлиб, у баъзи муҳим ижтимоий ва иқтисодий вазифаларни бажаради. Биринчидан, иқтисодиётнинг расмий секторида иш топа олмаган меҳнат ресурсларини иш билан таъминлайди ва норасмий сектор фавқулодда даромад олиш имкониятини тақдим этган ҳолда, ночор қолганлар учун ҳақиқий ижтимоий ҳимоя воситаси бўлиб хизмат қилади. Иккинчидан, норасмийлик кўпинча бизнес бошлашнинг бир усули сифатида расмий секторга ўтишга қадам ҳисобланади.

Норасмий бандлик бутун дунёда кенг тус олган ҳодиса бўлиб, унинг кўламини камайтириш давлатнинг бу соҳада тизимли комплекс сиёсат олиб боришини талаб қилади. Халқаро меҳнат ташкилотининг ҳисоботига кўра, дунёда 10 та ишчидан 6 та (иш билан бандларнинг 61 фоиз) ва 5 та корхонадан 4 таси яширин иқтисодиётда норасмий фаолият юритади.

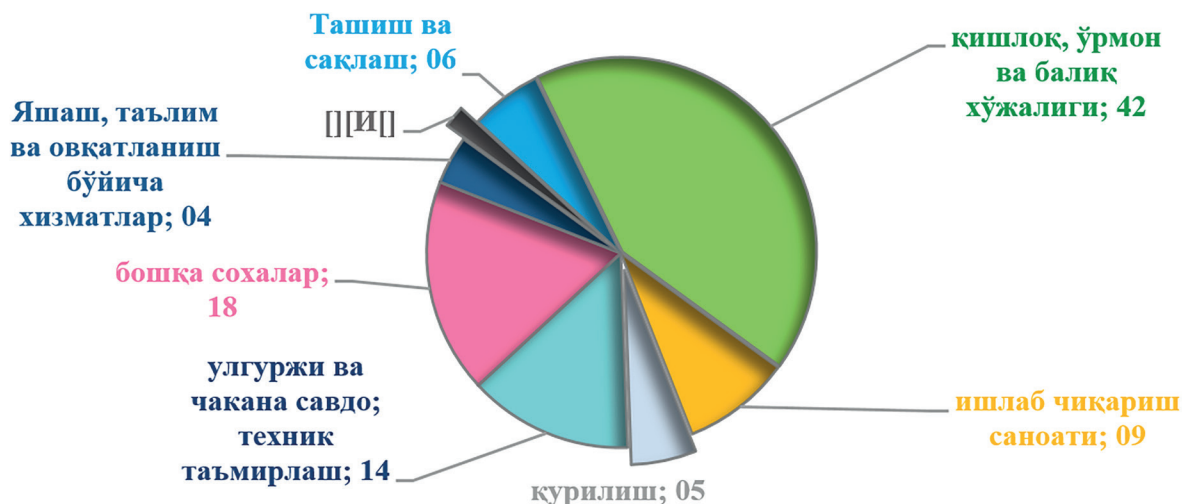
Норасмий бандликнинг салбий оқибатлари билан бирга давлат ва ходим учун қуйидаги ижобий томонларини кўрсатиш мумкин: аҳолининг даромадга эга бўлиши натижасида ишсизлик ва қашшоқликни олдини олиши натижасида ижтимоий зиддиятни камайтириши, асосий иш ҳақига қўшимча даромадга эга бўлиши ва турмуш даражасини ошиши, товар ва хизматларга талаб, сифат ва ишчи кучи ўртасида рақобатнинг ошиши ҳамда кўпинча ўзини ўзи банд қилиш орқали тадбиркорликни бошлаш, ЯИМнинг ўсишига сезиларли ҳисса қўшиши, норасмий даромаднинг расмий секторда сарфланиши каби ўзига хос муҳим ижтимоий-иқтисодий муҳим аҳамиятга эга бўлган ҳолат сифатида хизмат қилади.

Норасмий бандлик яширин иқтисодиётнинг таркибий қисми сифатида унинг даражасини камайтириш тўғридан-тўғри яширин иқтисодиёт улушини қисқартириш билан узвий боғлиқликни ва давлатнинг самарали кенг комплекс чора-тадбирлар орқали ҳал этиш заруратини кўрсатади.

Мамлакатимизда Ўзбекистон Республикаси

Президентининг 2020 йил 30 октябрдаги ПФ-6098-сонли “Яширин иқтисодий қисқартириш ва солиқ органлари фаолияти самарадорлигини ошириш бўйича ташкилий чора-тадбирлар тўғрисида”ги фармони, 2020 йил 8 июндаги “Тадбиркорлик фаолияти ва ўзини ўзи банд қилишни давлат томонидан тартибга солишни соддалаштириш

Хусусан, Ўзбекистонда норасмий бандларнинг ижтимоий-демографик ҳолатини таҳлили уларнинг 32,1 фоизи – умумий ўрта, 61,1 фоизи – ўрта-махсус ва 6,8 фоизини – олий маълумотли шахслар ташкил қилиши аҳолининг маълумот ва малака даражаси қанчалик юқори бўлса, меҳнат бозорида норасмий меҳнат билан бандлик дара-

1-чизма. Норасмий бандларнинг иқтисодий тармоқлари бўйича структураси¹, фоизда.

чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4742-сонли ва 2020 йил 11 августдаги “Камбағал ва ишсиз фуқароларни тадбиркорликка жалб қилиш, уларнинг меҳнат фаоллигини ошириш ва касб-хунарга ўқитишга қаратилган ҳамда аҳоли бандлигини таъминлашга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-4804-сонли қарорлари яширин иқтисодий ва норасмий бандлик даражасини камайтиришга қаратилган.

Ушбу ҳужжатлар яширин иқтисодий ва норасмий бандлик фаолиятига маъмурий усуллар, тақиқлаш орқали бартараф этишга эмас, балки унинг қонун доирасида иқтисодий жиҳатдан афзал бўлган институционал муҳит ва шароитларни яратиш орқали шаффоф фаолият юритишини назарда тутади.

Норасмий бандлик даражасига иқтисодий, ҳуқуқий омиллар билан бир қаторда ижтимоий-демографик омиллар ҳам таъсир қилади. Аксарият ҳолларда меҳнат бозорида аҳолининг ҳуқуқий саводхонлиги бўлмаган, ўрта ва ўрта махсус маълумотли, ўз касби ва малакаси бўйича иқтисодийнинг расмий секторида иш топа олмаган гуруҳлари норасмий меҳнат муносабатларига киришадилар.

жаси мос ҳолда кам бўлишини кўрсатмоқда.

Иқтисодий тармоқлари бўйича норасмий бандларнинг энг катта улуши 42,2 фоизи қишлоқ, ўрмон ва балиқ хўжалигида, 13,7 фоизи улгуржи, чакана савдо, техник таъмирлашга тўғри келган (1-чизма).

Аҳолининг норасмий бандлигини камайтиришнинг муҳим воситаларидан бири сифатида ностандарт иш билан бандлик шаклларида кенг фойдаланиш (масофавий иш усулида, мослашувчан иш жадвалида, ўзини ўзи банд қилиш, фриланс, аутсорсинг, вақтинчалик, мавсумий бандлик, уйда бандлик) ва хусусан ўзини ўзи банд қилишни ривожлантириш муҳим аҳамиятга эга.

Масалан, ўзини ўзи банд қилган шахсларни рўйхатга олиш хабар бериш тартибида махсус мобил илова ёки солиқ тўловчининг шахсий кабинети орқали амалга оширилиши, базавий ҳисоблаш миқдорининг 1 баравари миқдорида (245 минг сўм) ижтимоий солиқ тўлаш орқали уларнинг меҳнат фаолияти натижасида олинган даромадлари жисмоний шахслар жами даромадлари таркибига киритилмаслиги белгиланган.

Ҳозирги кунда ўзини ўзи банд қиладиган шахс-

¹ Меҳнат бозори тадқиқотлари институти маълумотлари.

лар учун 68 та фаолият (ишлар, хизматлар) турлари тасдиқланган бўлиб, уларни янада кенгайтириш бўйича ишлар олиб борилмоқда. Натижада, 2021 йил 1 июль ҳолатига 852,4 минг нафар фуқаро ўзини ўзи банд қилган шахс сифатида рўйхатдан ўтказилди. Шундан 310,1 минг нафарини 30 ёшгача бўлган ўғил-қизлар ташкил этади.

Инсон ресурсларининг мамлакат ичида самарали меҳнат мобилигини таъминлаш аҳолини иш билан бандлигини таъминлашда муҳим аҳамиятга эга. Ҳозирги кунда мамлакатимизда вилоятлараро ички меҳнат миграциясининг қўлами иқтисодий фаол аҳолининг 14,1 фоизини 2 млн. киши, (вилоят ичида эса 6,6 фоизини (969 минг кишини) ташкил этиб, уларни расмий бандлиги, ижтимоий ҳимоясини таъминлаш ва қўллаб-қувватлашнинг ташкилий-маъмурий механизмларини яратишни талаб қилади.

Рақамли иқтисодиётнинг жамият ҳаётига кенг кириб келиши барча соҳаларда меҳнат фаолиятида интернетдан фойдаланиш “ҳақиқий” ва “виртуал” дунё билан узвий боғланиш шароитида бўлишни тақозо этмоқда. Ўзбекистонда иқтисодиётни рақамлаштиришнинг меҳнат бозорига таъсирини 2020 йилда “Ягона миллий меҳнат тизими” идоралараро дастурий-аппарат комплексини жорий этилишида кўриш мумкин. Ушбу электрон ахборот тизимида идора ва ташкилотларда банд бўлганлар, шахсга оид, вакант иш жойлари тўғрисидаги маълумотлар тўпланган.

Шу билан бирга, иш изловчилар <http://ish.mehnat.uz/> сайтида вилоят, туман (шаҳар), соҳа йўналишлари, касб, таълим даражаси кесимида ва исталган маош ҳажми доирасида вакант иш жойлари ҳақидаги маълумотлардан фойдаланишлари расмий иш билан бандлик даражасини ошириш имкониятини бермоқда.

Янгиланаётган Ўзбекистоннинг истиқболини белгилаб берувчи ҳужжатларда рақамли ва билимга асосланган иқтисодиётни шакллантириш, юқори малакали кадрларни тайёрлаш, касбий малака ва билимларнинг мослашувчан, изчил ва узлуксиз ривожланишини ҳамда аҳолининг самарали иш билан бандлигини, аҳоли ва давлат органлари ўртасидаги муносабатларни, жумладан, меҳнат муносабатларини рақамли электрон платформалар ёрдамида амалга оширишни назарда тутди.

Меҳнат бозоридаги ҳолат турли омилларга боғлиқ ва авваламбор доим миллий иқтисодиёт ва инсон ресурсларининг рақобатбардош бўлишлигини, хусусий мулкнинг дахлсизлигини ҳимоя қиладиган,

таркибий ўзгаришларни қатъий қўллаб-қувватлайдиган, сифатли таълим, солиқ ва ижтимоий таъминотнинг самарали тизимини тақлиф қиловчи институционал муҳитни яратишни тақозо этади.

Давлатнинг макроиқтисодий сиёсати иш ўринларини ва қулай бизнес муҳитини яратиш, солиқ ва пенсия тизимининг рағбатлантирувчи, жозибадор шаклини яратиш, ялпи талабни, самарали инвестицияларни ва таркибий иқтисодий ислохотларни амалга ошириш, эркин рақобат ва меҳнат бозорида бандлик сиёсатининг фаол тадбирлар тури ва қўламини кенгайтиришга қаратилиши лозим.

Юқоридагилар асосида хулоса қилиш мумкинки, рақамли иқтисодиётга ўтиш нафақат давлат бошқарувида, балки янги укладли иқтисодиётнинг шаклланишида, ахборотлашган жамиятнинг пайдо бўлишида ва яширин иқтисодиёт ҳамда аҳолининг норасмий бандлигини камайтиришда муҳим роль ўйнайди. Рақамли иқтисодиётнинг жорий этилиши натижасида қуйидагиларга эришилади:

- бюджет харажатларини тежаш;
 - давлат хизматларини кўрсатишни енгиллаштириш (маълумот, рухсатнома ва бошқаларни олиш);
 - тадбиркорлик субъектлари, ўзини ўзи иш билан банд қилганлар ва иш берувчиларнинг норасмий сектордан расмий секторга ўтиши;
 - бюрократия ва коррупция кўринишларини камайтиради;
 - бошқарувга оид қарорлар қабул қилишда фуқаролар, корхона ва ташкилотларнинг эҳтиёж ва манфаатларини тезкор ҳисобга олиш;
 - давлатнинг зарур маълумотларидан эркин фойдаланиш, фуқароларнинг давлат амалдорлари билан ўзаро алоқада бўлиш вақтини қисқартириш;
 - бизнес ва фуқароларга маъмурий юкнинг камайиши;
 - аҳолига кўрсатиладиган электрон давлат хизматлари турларининг доимий равишда кенгайиб бориши;
 - аҳолининг давлат органларига ишонч даражасининг ошиши ва бошқалар.
- Жаҳон иқтисодиётида рақамли иқтисодиёт моделига ўтиш давлат даражасида ҳам, бизнес тизимлари даражасида ҳам ижтимоий-иқтисодий муносабатлардаги тубдан янги, сифат жиҳатидан ўзгаришлар билан бирга содир бўлмоқда. Иқтисодий бирликларни рўйхатга олиш ва норасмий бандликни расмийлаштириш муносиб ва самарали иш билан бандлик таъминлашга хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Lehmann, H. (2014): "Informal Employment in Transition Countries: Empirical Evidence and Research Challenges". IZA Discussion Papers, No. 8687, Institute for the Study of Labor (IZA), Bonn.
2. The World Bank. (2011): Policies to Reduce Informal Employment an International Survey.
3. De Soto, Hernando. (1989):. The Other Path–The Invisible Revolution in the Third World.
4. Б. Тараев. Регулирование неформальной занятости в Узбекистане в условиях модернизации экономики. Вестник Российского экономического университета имени Г. В. Плеханова. 2020. Том 17. № 2 (110).
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 5 февралдаги "Жаҳон банки ва халқаро молия корпорациясининг "бизнес юритиш" йиллик ҳисоботида Ўзбекистон Республикасининг рейтингини яхшилашга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида"ги ПҚ-4160-сонли қарори.
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 19 мартдаги "Коронавирус пандемияси ва глобал инқироз ҳолатларининг иқтисодиёт тармоқларига салбий таъсирини юмшатиш бўйича биринчи навбатдаги чора-тадбирлар тўғрисида"ги ПФ-5986-сонли Фармони.
7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 28 апрелдаги "Рақамли иқтисодиёт ва электрон ҳукуматни кенг жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида"ги ПҚ-4699-сонли қарори.
8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 8 июндаги "Тадбиркорлик фаолияти ва ўзини ўзи банд қилишни давлат томонидан тартибга солишни соддалаштириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги ПҚ-4742-сонли қарори.
9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 2020 йил 30 октябрдаги "Яширин иқтисодиётни қисқартириш ва солиқ органлари фаолияти самарадорлигини ошириш бўйича ташкилий чора-тадбирлар тўғрисида"ги ПФ-6098-сонли Фармони.
10. Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 20 июндаги "Ўзбекистон Республикасида "яширин иқтисодиёт" улушини қисқартириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги 394-сонли қарори.

Ўзбекистон Республикаси Қуроли кучлари олий ҳарбий таълим муассасаларида таълим самарадорлигини оширишда услубий ишларнинг ўрни

Роль методологической работы в повышении эффективности образования в высших военных учреждениях Вооруженных Сил Республики Узбекистан

The role of methodological work in increasing the effectiveness of education in the higher military institutions of the armed forces of the Republic of Uzbekistan

Азим МАЖИДОВ,
Ўзбекистон Республикаси Қуроли кучлари академияси
Қўшинлар кундалик фаолиятини бошқариш кафедраси
ўқитувчиси, подполковник.

Аннотация

Ушбу мақолада Ўзбекистон Республикаси Қуроли кучлари Олий ҳарбий таълим муассасаларида таълим самарадорлигини оширишда кафедрадаларда ўқув йили учун режалаштириладиган ва амалга ошириладиган услубий ишларнинг аҳамияти ҳақида сўз боради.

В статье рассматривается важность планируемой и проводимой на кафедрах на учебный год методической работы в повышении эффективности обучения в высших военно-учебных заведениях Вооруженных Сил Республики Узбекистан.

The article examines the importance of methodological work planned and carried out at the departments for the academic year in increasing the effectiveness of training in higher military educational institutions of the Armed Forces of the Republic of Uzbekistan.

Инсоният кўп минг йиллик тараққиёти давомида жамиятни ривожлантиришнинг таълим, илм ва ҳунардан самаралироқ воситасини кашф қила олган эмас. Шу сабабли ҳам таълим, илм-фан ҳар қандай жамият, миллат ва давлатнинг келажагини белгилаб берадиган, унинг тараққиётига хизмат қиладиган муҳим омилларидан бири.

Бугунги кунда, ҳарбий таълимда такомиллаштириш, олий маълумотли ҳарбий мутахассислар тайёрлашнинг мақсадли йўналишларини аниқлаш,

айниқса, юқори кадрларнинг касбий малакалари ва билим савиясини узлуксиз юксалтириш энг долзарб масалалардан биридир.

Ўзбекистон Республикаси Қуроли Кучларини ҳар томонлама ривожлантириш, юксалтириш бўйича белгиланган масалаларни муваффақиятли ҳал қилишнинг муҳим шартларидан бири юқори малакали мутахассисларни, юксак интеллектуал, маънавий-ахлоқий салоҳиятга эга бўлган ҳарбий кадрларни тайёрлашдир. Шу сабабдан ҳам ҳарбий кадрларни тайёрлаш

Калит сўзлар: ўқув-услубий йиғин, илмий-услубий конференция, услубий йиғилиш, фан-услубий комиссияси, услубий машгулотлар, очиқ дарс, кўргазмали дарс, синов дарси, машгулот назорати, раҳбарий ҳужжатлар.

масаласига алоҳида эътибор қаратилмоқди. Ўзбекистон Республикаси Президенти, Қуроли Кучлар Олий Бош Қўмондони Шавкат Мирзиёев Ўзбекистон Республикаси Қуроли Кучлари ташкил этилганининг 25 йиллиги муносабати билан Ватан ҳимоячиларига йўллаган байрам табригида: “Барча бўғиндаги профессионал ҳарбий кадрлар тайёрлаш тизимини такомиллаштириш бизнинг эътиборимиз марказида бўлиб қолиши зарур. ... Бу вазифани амалга оширишда биз таълим жараёнига энг янги усул ва технологияларни жорий этишимиз, ўқув аудиторияларини замонавий тренажёрлар, ўқув ва лаборатория асбоб-ускуналари ва компьютер техникаси билан жиҳозлашимиз лозим”, – дея таъкидлаган эди [1].

Ушбу вазифаларнинг самарали ва сифатли ҳал этишда Қуроли Кучларни Олий ҳарбий таълим муассасалари педагог кадрлари томонидан услубий ишларни юксак профессионал савияда олиб бориш, ўқув машғулотларини юқори савияда ўтказиш, шунингдек, ўқув-услубий ҳужжатларни расмийлаштириш ҳамда тўла-тўқис бажарилишини таъминлаш муҳим аҳамиятга эга. Олий ҳарбий таълим муассасаларидаги услубий ишлар таълим-тарбия жараёнининг таркибий қисми бўлиб, ҳарбий таълим муассасалари қўмондонлиги, кафедралар, профессор-ўқитувчилар таркиби, тингловчи ва курсантлар, бўлинма командирлари фаолиятининг асосий йўналишларидан бири саналади [2]. Яъни, услубий ишлар илм-фан ва илғор педагогик тажрибаларнинг ютуқларини ва ҳар бир офицер-ўқитувчининг касбий билими ва касбий маҳоратини ҳар томонлама ошириш учун йўналтирилган амалий тадбирлардан иборат.

Услубий ишларнинг асосий вазифаси: ўтиладиган барча кўринишдаги машғулотларнинг сифат ва самарадорлигини оширишга, профессор-ўқитувчиларнинг педагогик маҳоратини янада мукамал бўлишига, ўқув-тарбиявий жараёни таъминлаш ва машғулотлар ўтиш услубиётини янгича инновацион услублар билан такомиллаштиришга қаратилган [3]. Таълим-тарбия жараёнлари самарадорлигини оширишда Олий ҳарбий таълим муассасаларида ўтказилаётган услубий ишларни режалаштириш, ташкиллаштириш ва олиб боришга қўйилган вазифаларнинг барча шакллари белгиланган муддатларда, сифатли, тушунарли, янгича ва самарали ўтказиш лозим.

Кафедра жамоаси ўқитишни илғор педагогик ва

компьютер технологиялари, янги авлод ўқув адабиётлари ҳамда электрон манбалар асосида ташкил этиши, профессор-ўқитувчиларнинг илмий-педагогик маҳоратини узлуксиз ошириб бориши, курсант (тингловчи)ларда чуқур назарий билим, амалий ва касбий кўникмаларини шакллантириши, илм-фанга бўлган қизиқишни уйғотиши, уларга миллий ва умуминсоний қадриятларни сингдириши ҳамда ҳар томонлама етук мутахассис тайёрлашни назарда тутган ҳолда уларнинг лавозимларига қўйиладиган талабларга мувофиқ услубий ишлар бўйича аниқ топшириқларни белгилайди.

Олий ҳарбий таълим муассасаларидаги офицер-ўқитувчиларнинг услубий ишлар бўйича топшириқларни белгилаш жараёнида ҳарбий таълим муассасаси миқёсида ўтказиладиган услубий тадбирлардаги иштироки, ўтказиладиган аниқ тадбирлар, хусусан:

- услубий ишларга бағишланган фан-услубий комиссияси йиғилишлари;
- кафедралараро услубий семинар ва йиғилишлар;
- услубий машғулотлар: услубий-йўриқ, кўргазмалар, очик ва синов машғулотлари;
- илмий-услубий йиғилишлар, тингловчи ва курсантлар томонидан ўқув материалларининг ўзлаштиришларига оид чиқарилган якуний ҳулосаларнинг муҳокамаси ва шу каби бошқа услубий тадбирлар акс эттирилиши лозим [4].

Барча турдаги услубий ишлар бўйича ҳисобот материаллари кафедранинг умумий (фан-услубий комиссияси) йиғилишида, шунингдек, Олий ҳарбий таълим муассасасининг илмий кенгашида кўриб чиқилиб, белгиланган тартибда қарор қабул қилиниши, бошқарув ва ҳуқуқий ҳужжатлар талабларига асосан расмийлаштирилиши (ёки бошқа муассасаларда чоп этилган бўлса уларни нусхалари бўлиши) талаб қилинади.

Юқоридаги фикрлардан келиб чиқиб, таълим-тарбия самарадорлигини ошириш учун олий ҳарбий таълим муассасаси офицер-ўқитувчиларига услубий ишлар доирасида қуйидагилар таклиф этилади:

- барча турдаги ўқув машғулотларини юқори илмий ва услубий савияда ташкиллаштириш ҳамда ўқитишнинг интерфаол усуллари ҳамда ахборот технологияларини қўллаган ҳолда уларнинг самарадорлигига эришишга, таълим олувчи тингловчиларнинг ишчанлик ва маънавий руҳий ҳолатини

билишга, таълим-тарбия ишларига индивидуал тартибда ёндашиш;

- услубий-илмий семинар ва конференцияларда фаол иштирок этиш;

- педагогика ва психология йўналишларига оид янгиликларини доимий равишда кузатиб бориш ҳамда таълим-тарбия жараёнларига тадбиқ этиш;

- кафедрада ўзаро машғулотларга қатнашиш, уларни таҳлил қилиш ва машғулотлар жараёнидаги ютуқларни оммалаштириш;

- аниқланган янгиликларга асосан машғулотлар самарадорлигини ошириш учун дидактик ва услубий материаллар тайёрлаш;

- ўқув машғулотларни мақсадлари ва мазмунига жавоб берадиган ўқув-моддий база билан талаб да-

ражасида таъминлаш;

- ўзининг ўқув-услубий, илмий-тадқиқот маҳоратини, касбий малакасини ошириб бориши, ҳарбий ва махсус билимлари, педагогик маҳоратини доимий такомиллаштириб бориши.

Хулоса қилиб шуни таъкидлаш мумкинки, Олий ҳарбий таълим муассасаларидаги офицер-ўқитувчиларнинг услубий ишлар бўйича барча турдаги ўқув машғулотларни ўтказиш самарадорлигини ва сифатини ошириш, профессор-ўқитувчиларнинг педагогик тайёргарлиги ҳамда услубий маҳоратини ошириш, шунингдек, таълим жараёнини ва унинг таъминотини такомиллаштиришга оид тадбирларни самарали ташкил этиш ҳамда ўтказишга жуда катта эътибор қаратилган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Мирзиёев Ш. Ўзбекистон Республикаси Қуролли кучлари ташкил этилганининг 25 йиллиги муносабати билан Ватан ҳимоячиларига байрам табриги // Ватанпарвар, 2017 йил 14 январь.
2. Ўзбекистон Республикаси Мудофаа вазирининг 2020 йил 30 июлдаги “Мудофаа вазирлиги олий ҳарбий таълим муассасаларида ҳарбий кадрларни тайёрлаш тизимини такомиллаштириш тўғрисида”ги 505-сонли буйруғи.
3. Ўзбекистон Республикаси Мудофаа вазирининг 2019 йил 20 февралдаги “Ўзбекистон Республикаси Мудофаа вазирлиги ҳарбий таълим муассасаларида профессор-ўқитувчилар таркибининг иш фаолиятини янада такомиллаштириш тўғрисида”ги 135-сонли буйруғи.
4. Райимов Ш.К. Методик тайёргарлик асослари фанидан ўқув-услубий мажмуа. – Тошкент: ЎР ҚК Академияси, 2020 й. – 292-б.

УЎТ: 372(575.1)072

Юкларни ўз вақтида етказиб беришнинг иқтисодий самарадорлик мезонларини асослаш

Обоснование критериев экономической эффективности своевременной доставки груза

Justification of the criteria for the economic efficiency of timely cargo delivery

Мухиддин ЖУРАЕВ,
доцент, PhD
Барно КЕНЖАЕВА,
катта ўқитувчи.

Тошкент давлат транспорт университети
Транспорт логистикаси кафедраси

Аннотация

Мақолада, юкларнинг ўз вақтида ва мунтазам етказилиб бериш, омборлар захирасини самарали бошқариш мезонлари, уларни таъминлаш критериялари келтирилган ҳамда уларнинг иқтисодий самарадорлик кўрсаткичлари асосланган.

В статье приведены критерии своевременной и регулярной доставки грузов и эффективного управления складскими запасами, критерии их обеспечения и обоснованы показатели их экономической эффективности.

The article presents the criteria for timely and regular delivery of goods and effective management of warehouse stocks, criteria for their provision and substantiated indicators of their economic efficiency.

Республикамізда фаолият юритаётган фермер хўжаликлари нафақат қишлоқ хўжалиги товар маҳсулоти ишлаб чиқариш билан шуғулланмоқда, балки, биринчи навбатда ўзлари томонидан етиштирилган деҳқончилик ва чорвачилик маҳсулотларини сақлаб, қайта ишлаб, қадоқлаб истеъмолчиларга тайёр ҳолда етказиб бериш ҳамда бозордаги талаб ва таклифдан келиб чиққан ҳолда қишлоқ ҳудудларида турли хилдаги хизматлар кўрсатиб, хўжаликнинг молиявий барқарорлигини янада ошираётганлигини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим.

Ривожланиб бораётган мамлакатимиз учун юкларни етказиб беришнинг самарадор тизимини ташкил қилиш муҳим масала ҳисобланади. Юкларни ўз вақтида самарали етказиб бериш орқали, биринчидан, ички бозорда тайёр маҳсулот ва хом-

ашё ҳаракатини мувофиқлиги таъминланишига ва истеъмолчиларга етказиб берилаётган маҳсулот нархларини арзонлаштиришига эришилади. Юк ташишни ташкил этиш ва бошқаришда, истеъмолчиларнинг ташиш ҳажмларига бўлган эҳтиёжларини тўла қондириш, автотранспорт воситаларининг ташиш имкониятлари ва маршрутлардаги транспорт жараёнини ташкил этиш хусусиятларидан келиб чиқадиган талаблар ва мақсадлар мажмуасидан келиб белгилаш лозим.

Юк ташишни ташкил этишда истеъмолчиларни ташиш ҳажмларига бўлган эҳтиёжларини самарали таъминлаш, ташиш ҳаражатларини камайтириш, автотранспорт воситалари иш унумдорлигини ошириш мақсадида, халқ хўжалигида юкларни ташишни оптималлаштиришга бағишланган қатор

Калит сўзлар: юк, маршрут, етказиб бериш, мезон, самарадорлик, истеъмолчи, захира.

илмий-тадқиқот ишлари олиб борилган.

Д.И. Заруднев диссертация тадқиқотларида иш унумдорлигига таъсир этувчи асосий омилларини ташиш таннархига таъсирини ўрганган. А.Ў. Қўзиев тадқиқотларида, юк ташиш оқимларини ҳудуд транспорт тармоқлари бўйича оптимал тақсимлаш ва мазкур оқимларни истиқболдаги катталикларини таъминлаш учун транспорт тармоғини оптимал ривожлантириш масалалари кўрилган.

Ишлаб чиқариш жараёналарида ташиш хизматларининг узлуксизлигини таъминлаш, иқтисодий бошқарувни оптималлаштириш ва моддий харажатларни камайтириш каби вазифаларни логистик ёндашувлар асосида бошқариш масалалари йирик тадқиқотчилар Бауэрсокс Д.Дж, Вельможин А.В., Гудков В.А., Миротин Л.Б., Саматов Г.А., Бутаев. Ш.А., Жураев М.Н. ва бошқаларнинг илмий ишларида батафсил ёритилган.

Автомобилларда ташиш назариясининг ҳозирги миқдорий аппарати кўп жиҳатдан ташиш жараёни ва автотранспорт воситаларининг иш кўрсаткичларини ўртачалаштирилган катталикларига асосланганлигини кўрсатмоқда. Бугунги шароитда эса, истеъмолчиларни ҳар кунлик фаолияти натижасида шаклландирган ташиш ҳажми ва турларига бўлган ҳақиқий эҳтиёжини таъминлаш имкониятлари ҳисобга олиш заруратини келтириб чиқармоқда.

Транспортнинг самарали ишлашини белгиловчи муҳим мезонлардан бири унинг юк ташиш мунтазамлигидир. Юкларнинг ўз вақтида ва мунтазам етказилиб берилиши ҳамда уларнинг омбордаги захирасини минимал миқдорда бўлиши таъминлаши керак. Юкларни етказиш бериш вақти (t_e) ни камайтириш, бунда айланишда бўладиган материал воситаларни бир қисмини фойдаланиш учун бўшатиб беради. Миқдорий жиҳатдан юкни етказиб бериш тезлиги босиб ўтиладиган йўл (l_b) ни етказиб бериш (t_e) вақтига нисбати билан аниқланади:

$$V_e = l_b / t_e; [км/соат]$$

Юк етказиш тезлигини оширишдан келиб чиқадиган иқтисодий самарадорликни белгилашда маҳсулотнинг сифатидаги баҳоси ҳисобга олинади. Агар бир тонна юкнинг баҳоси S_{yuk} ва жўнатиладиган ҳажми Q бўлса, унда етказиш тезлигини ΔT вақтга камайтиришдан келиб чиқадиган иқтисодий самарадорлик ΔS ни белгиланганидан тезроқ олиб бориладиган юкнинг баҳоси билан ўлчаш мумкин, яъни

$$\Delta S = S_{yuk} \cdot Q \cdot \Delta T$$

Етказиб бериш вақтининг кўрсаткичи, айниқса тез бузиладиган юклар ташишни бошқаришда ва қишлоқ хўжалик маҳсулотларини йиғиб-тегиб олиш мавсумидаги транспорт ишини ташкил этишда муҳим аҳамиятга эга. Тез бузилувчан юкларни ташишда энг самарали транспорт тури бу автомобил транспорти ҳисобланади. Тез бузилувчан юклар юкларини ташиш, умумий ҳажмининг қарийб, 80 фоиз автомобиль транспорти ҳиссасига тўғри келади. Етказиш муддатини камайтирилиши маҳсулотларнинг сифатини таъминлашга, йиғим-терим суръатини пасайтирмасликка қаратилган муҳим омилдир. Ташиш жараёнида юк миқдорининг ёки сифатининг камайтирилиши белгилайдиган кўрсаткичлар тез бузиладиган маҳсулотларни ташиш вариантларини баҳолашда муҳим роль ўйнайди. Бундай кўрсаткичлардан ташишда қўлланиладиган транспорт турларини таглик ва контейнерлар, ортиш-тушириш воситаларини рационал вариантларини асослашда кенг фойдаланилади. Шу билан бир қаторда, етказиб бериш вақти шаҳарлараро юкларнинг ташиш самарадорлигини белгилайдиган муҳим кўрсаткичдир. Узоқ масофаларга катта ҳажмларда юк ташишни тақоза қиладиган шароитларда айланишда бўладиган маҳсулотлар массасини камайтириш халқ хўжалиги учун иқтисодий самарадорликни таъминлаб беради.

Таҳлиллар шуни кўрсатдики, юк жўнатувчи ва қабул қилувчиларнинг ташиш ҳажмларига бўлган эҳтиёжлари вақт мобайнида турлича миқдорда бўлишини кўрсатди. Омборхоналардан кунлик истеъмол қилинаётган ва уларни тўлдириш мақсадида ташиб берилаётган юклар ҳажмлари ҳамда буларнинг таъсирида юзага келаётган захираларнинг миқдори вақт мобайнида ўзгариб туради. Омборхоналардаги захиралар миқдори етарли бўлишига қарамасдан, кунлик ташиш ҳажми кўпайтирилса, бунда қуйидаги ҳолатлар юз бериши мумкин:

биринчидан, омборхоналар қабул қила олиш имконияти пасайганлиги туфайли келтирилган юкни тушириш ва жойлаштириш ортиқча харажатларни талаб қиладиган;

иккинчидан, автомобиль транспорти воситаларини тушириш манзилларида туриб қолиш вақтлари ошиб кетади. Бунда автотранспорт воситаларининг иш унумдорлиги камаяди, юк ташиш таннархи ошади.

Агарда, захира миқдори етарли бўлмаган ҳолда нисбатан кам ҳажмида юк ташилса, кейинги давр-

ларда мазкур корхона ишлаб чиқариш жараёнида хом-ашё етишмаслиги ёки узилиш оқибатида тўхтаб қолиш хавфи пайдо бўлади.

Истеъмолчининг бир кунда юк ташиш ҳажмига бўлган реал эҳтиёжини олдинги кунда қолган юк захирасининг (Q_c) ва айна шу кунда юк истеъмол қилишнинг миқдорларига (Q_u) боғлиқдир. Агар $Q_c > Q_u$ бўлса, унда бу истеъмолчига ўша кун юк ташилмаса ҳам бўлади. Аксинча $Q_c < Q_u$ бўлса, бу ҳолда корхона ишлаб чиқаришнинг бетўхтовлигини таъминлаш нуқтаи назаридан унга камида ($Q_c - Q_u$) – тонна юк етказиб бериш керак. Кейин-

ги кун учун кутиладиган Q_u қиймати эҳтимоллик характериға эға бўлиб, уни аниқ белгилаб бўлмайди. Шу туфайли одатда ҳар кунлик захираларнинг миқдорини истеъмол параметрининг ҳар қандай қийматидан каттароқ бўлишини таъминлашға эришиладики, бунда истеъмол қилинадиган ва ташиб келтириладиган юклар миқдорини ҳар қандай тасо-дифий қийматларида ҳам корхона ишлаб чиқариш-нинг эҳтиёжларини бетўхтов қондиришға имкон яратилади.

Шундай қилиб, юк ташишни ҳудуд миқёсидаги бошқаришнинг биринчи ва энг муҳим масаласи – бу истеъмолчилар захираларини ўзгаришини ҳисоб-ға олган ҳолда, ташиш ҳажмларини белгилашдан иборатдир. Бунда, истеъмолчиларнинг юк ташиш ҳажмиға бўлган эҳтиёжларининг тўла қондириш эҳтимолини максималлаштириш ёки истеъмолчи-лар эҳтиёжи ва уларға реал ташиладиган юк ҳажм-лари орасидаги фарқлар йиғиндисини минимал-лаштириш оқали эришилади.

Агар u истеъмолчининг ташиш ҳажмиға бўлган эҳтиёжни Q_u^y ва реал ташилган юк ҳажмини Q_u^p деб белгиласак, унда ташиб берилаётган юк ҳажм-лари билан истеъмолчилар эҳтиёжлари орасидаги фарқни минимумлаштириш миқдорий жиҳатдан қуйидагича ифодаланади:

$$\sum_{j \in J_u} (Q_u^y - Q_u^p) \rightarrow \text{Min.}$$

бу ерда, J_u – u истеъмолчига бириктирилган ташиш йўналишлари тўплами ва ҳар бир j – йўна-лишда юк ташишда фойдаланиладиган автотранс-порт воситалари турларининг тўплами.

Истеъмолчини ташишиға бўлган эҳтиёжини

қондирилмаслиги эҳтимолини P_u орқали белгила-сак, унда самарадорлик функциясини қуйидагича шакллантирилади:

$$P_u(Q_u^p \leq Q_u^y) \rightarrow \text{Min.}$$

Истеъмолчилар эҳтиёжларига керакли миқдор-да юкни етказиб бераолмаслик натижасида йўқо-тадиган самарадорликни бир тонна юк миқдорига тўғри келадиган баҳоси u -истеъмолчи учун c_u бўлса, унда умумий мезон сифатида, барча истеъмолчилар бўйича йўқотиладиган самарадорликни минимум-лаштириш шарти ифодаланди, яъни,

$$\sum_{j \in J_u} (Q_u^y - Q_u^p) c_u \rightarrow \text{MIN.}$$

Истеъмолчилар эҳтиёжларига керакли миқдор-да юкни етказиб беришдаги асосий талаб, юкларни ташиш нархларини пасайтириш бўлиб, маҳсулот-нинг таннархида транспорт харажатларининг улу-шини қисқартириш энг муҳим масалалардан бири ҳисобланади, чунки, иқтисодиёт соҳалари маҳсу-лотининг таннархида транспорт харажатлари улу-шининг ортиши мамлакатда ишлаб чиқариладиган маҳсулотларнинг рақобатбардошлилигига тўғри-дан-тўғри таъсир кўрсатади.

Юк ташишни энг кам таннарх таъминлайдиган вариантда ташкил этишда ҳар хил юк кўтарувчан-ликка эға бўлган автомобиль транспорти восита-ларини турли масофалардаги маршрутларда юк ташишдаги таннарх даражаларнинг турлича экан-лигини ҳисобға олиш муҳимдир.

Ҳар бир j – маршрутда i – турдаги автомобил-нинг иш унумдорлиги – Q_{ij} ва бир тонна юк ташиш таннархи S_{ij} – маълум бўлсин. Бунда u – истеъмолчи учун энг кам ўртача ташиш таннархи мезони (S_u) ва транспорт жараёнини самарали вариантларда ташкил этиш мезонини таъминлаш критерияси (Φ) қуйидагича ифодаланди:

$$S_u = \frac{\sum_{i \in I_j} \sum_{j \in J_u} x_{ij} S_{ij} Q_{ij}}{\sum_{j \in J_u} Q_j} \quad \text{ва}$$

$$\Phi = \left(\sum_{j \in J} Q_j T_j - \sum_{i \in I} \sum_{j \in J_i} x_{ij} Q_{ij} S_{ij} \right) \rightarrow \text{max}$$

бу ерда, J ва I мос равишда маршрутлар ва ав-томобиль транспорти воситаларининг турлари тўпламлари. j – маршрутда ташиладиган юк ҳа-

жми Q_j , T_j – мазкур маршрутда бир тонна тариф бўйича юк ташишнинг белгиланган ўртача баҳоси,

$$Q_j = \sum_{i \in I_j} x_{ij} \cdot Q_{ij} - j - \text{маршрутнинг юк ташиш ҳажми, т.}$$

Хулоса ўрнида шунини келтирамизки, мақолада, бугунги кунда истеъмолчилар томонидан ташиш хизмати натижалари ва сифатига қўйилаётган юқо-

ри даражадаги талабларидан келиб чиқиб, ташиш натижаларини ишончлилиги ва истеъмолчи эҳтиёжларига мослиги, турли номдаги юкларни маълум бир ҳажмда ҳамда белгиланган муддатларда истеъмолчиларга етказиб бериш кафолатланганини, ҳамда унинг харажатдорлигини камайтириш борасидаги ташиш хизмати жараёнларини тизимли таркибини илмий асослашга қаратилган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Бутаев Ш.А., Мирзааҳмедов Б.М., Жўраев М.Н., Дўрмонов А.Ш., Баҳодиров Б. Ташиш жараёнларини моделлаштириш ва оптималлаштириш. Тошкент: ФАН, 2009 й. 268-б.
2. Саматов Г.А., Камилджанов Б.И., Ф.Р.Галимова. Логистик бошқарув концепциялари ва моделлари. -Тошкент: Фан ва технология, 2015 й. 232-б.
3. Вельможин А.В., Гудков В.А., Миротин Л.Б. Теория организация и управление автомобильными перевозками: логистический аспект формирования перевозочных процессов. Волгоград: РПК «Политехник», 2001 г. -179 с.
4. Бауэрсокс Дональд Дж., Клоос Дейвид Дж. Логистика: интегрированная цепь поставок. – М: Олимп-Бизнес, 2017 г. -640 с.
5. Заруднев Д.И. Методика выбора автотранспортных средств для перевозки грузов :Дис. канд. техн. Наук, Омск: 2005 г. – 237 с.
6. Shermukhamedov A.A., Kuziev A.U. Solution of the problem of optimal distribution of cargo flows in the region and the development of its transport network/ International Journal of Mechanical and Production Engineering Research and Development (IJMPERD) ISSN (P): 2249–6890; ISSN (E): 2249–8001 Vol. 10, Issue 3, Jun 2020, 11337-11348.

УЎТ: 338.45. (575.1)

Тўқимачилик саноати корхоналарини давлат томонидан тартибга солиш йўналишлари

Пути государственного регулирования предприятий текстильной промышленности

Directions of state regulation of enterprises of textile industry

Охунжон НАЗАРМАТОВ,
Фарғона политехника институти, PhD

Аннотация

Жаҳонда сўнгги йилларда аҳолининг барқарор кўпайиб бориши ва ушбу тенденция келажакда сақланиб қолиниши, аҳоли турмуш шароитини яхшиланиши ҳамда тўлов қобилиятининг ошиши, тайёр ва ярим тайёр тўқимачилик маҳсулотларига бўлган талабни янада ошишига олиб келади. Бу эса, ўз навбатида, мамлакат енгил саноати, хусусан, тўқимачилик саноати корхоналарида маҳсулот ассортиментини кенгайтириш ва сифатини ошириш билан бир қаторда маҳсулот таннархини пасайтиришга асосланган замонавий илмий-тадқиқотлар олиб боришни тақозо этмоқда.

В последние годы в мире наблюдается устойчивый рост численности населения, и эта тенденция приведет к дальнейшему увеличению спроса на готовые текстильные изделия и полуфабрикаты, а также к улучшению условий жизни населения, повышению его платежеспособности. В свою очередь, легкая промышленность страны, в частности предприятия текстильной промышленности, помимо расширения ассортимента выпускаемой продукции и повышения качества выпускаемой продукции на основе товарного рынка, требуют современных исследований.

In recent years, a steady increase in the world's population has been observed, and this trend will lead to a further increase in demand for finished and semi-finished textile products, as well as to improving the living conditions of the population, and increasing its solvency. In turn, the country's light industry, in particular textile enterprises, in addition to expanding the range of products and improving the quality of products based on the commodity market, require modern research

Хорижий давлатлар тажрибаси шуни кўрсатмоқдаки, тўқимачилик саноатини барқарор ривожлантиришда давлатнинг ўрни ва унинг рағбатлантирувчи функцияси муҳим аҳамият касб этади. Шу нуқтаи назардан, истиқболда Ўзбекистонда олиб бориладиган иқтисодий ислохотларнинг устувор йўналишларидан бири бу миллий тўқимачилик саноатини давлат томонидан тартибга солиш ва ушбу тармоқни иқтисодий рағбатлантиришни янада тақомиллаштириш бўлмоғи лозим.

Маълумки, бугунги кунда Ўзбекистон тўқима-

чилиқ саноатида учта асосий хўжалик юритиш гуруҳлари мавжуд бўлиб, улар тўқимачилик маҳсулотларига бўлган талабни келтирувчи субъектлар, тўқимачилик маҳсулотларига бўлган таклифни шакллантирувчи субъектлар, тўқимачилик маҳсулотлари ҳаракатланиш жараёнини таъминловчи субъектлар.

Биринчи гуруҳ субъектлари пахта хом-ашёсини етиштирувчи субъектларидан (фермер хўжаликлари) таркиб топган.

Иккинчи гуруҳга пахта хом-ашёсини

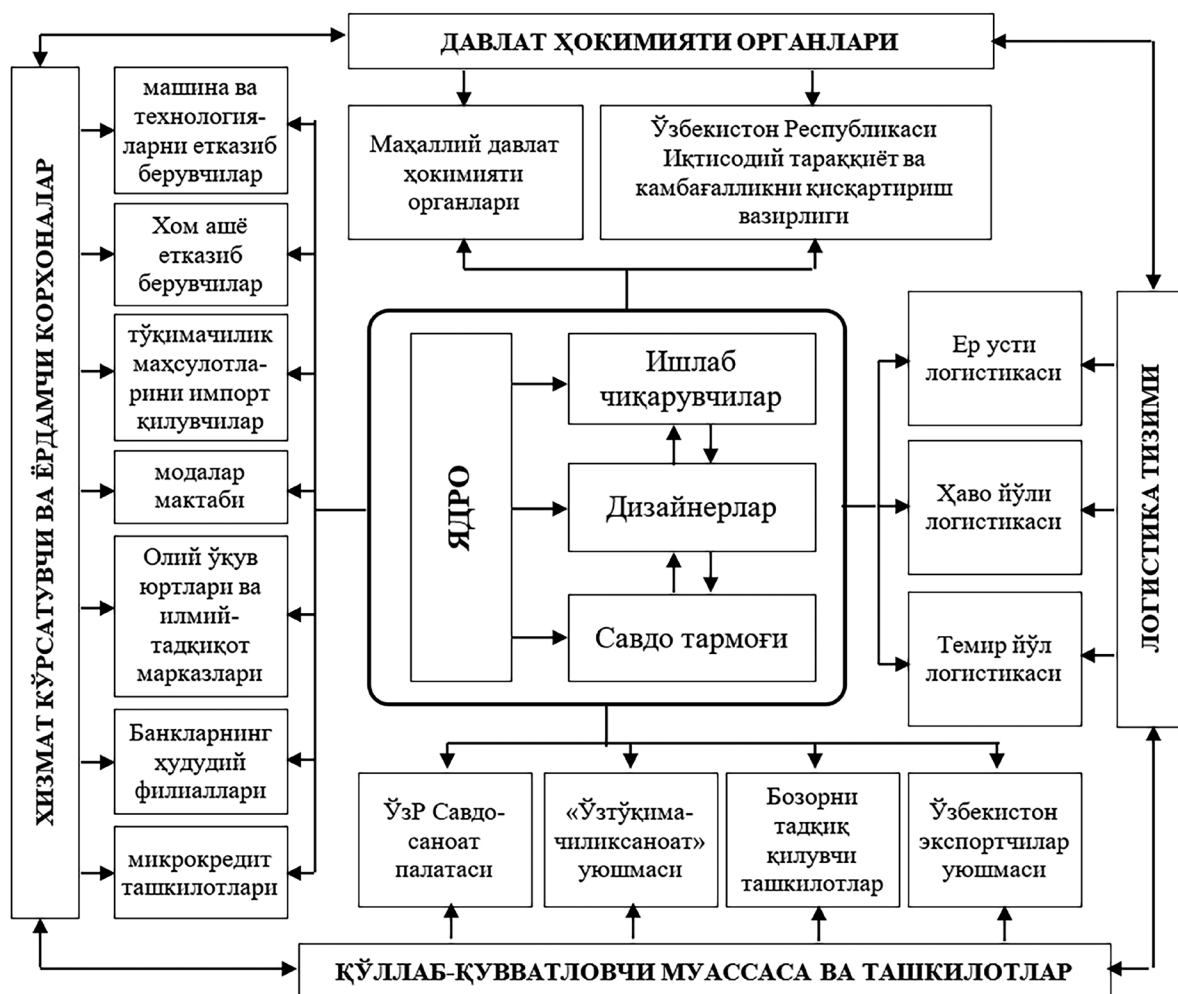
Калит сўзлар: саноат, инновация, инновацион жараёнлар, тўқимачилик маҳсулоти, инвестиции, давлат, механизм, тизим, рақобатбардошлик.

етиштирувчи субъектлари (фермер хўжаликлари) томонидан етиштирилган пахта хом-ашёсига бўлган таклифни шакллантирувчи субъектлар, яъни пахта хом-ашёсини бирламчи (пахта хом-ашёсини қайта ишловчи корхоналар) ва чуқур (пахта толасини қайта ишловчи корхоналар) қайта ишловчи корхоналар кирази.

Учинчи гуруҳ субъектлари сифатида тўқимачилик маҳсулотларини ташиш, сақлаш ва сотишни таъминловчи инфратузилма корхоналари намоён бўлади. Шунингдек, бу гуруҳга тайёрлов корхоналари, транспорт ташкилотлари, омборхоналар, улгуржи ва чакана савдо ташкилотлари кирази. Маълумки, сўнгги йилларда инфратузилма соҳасида янги йўналишдаги, яъни консалтинг, маркетинг ва логистик хизматлар кўрсатувчи корхоналар ташкил қилинмоқда.

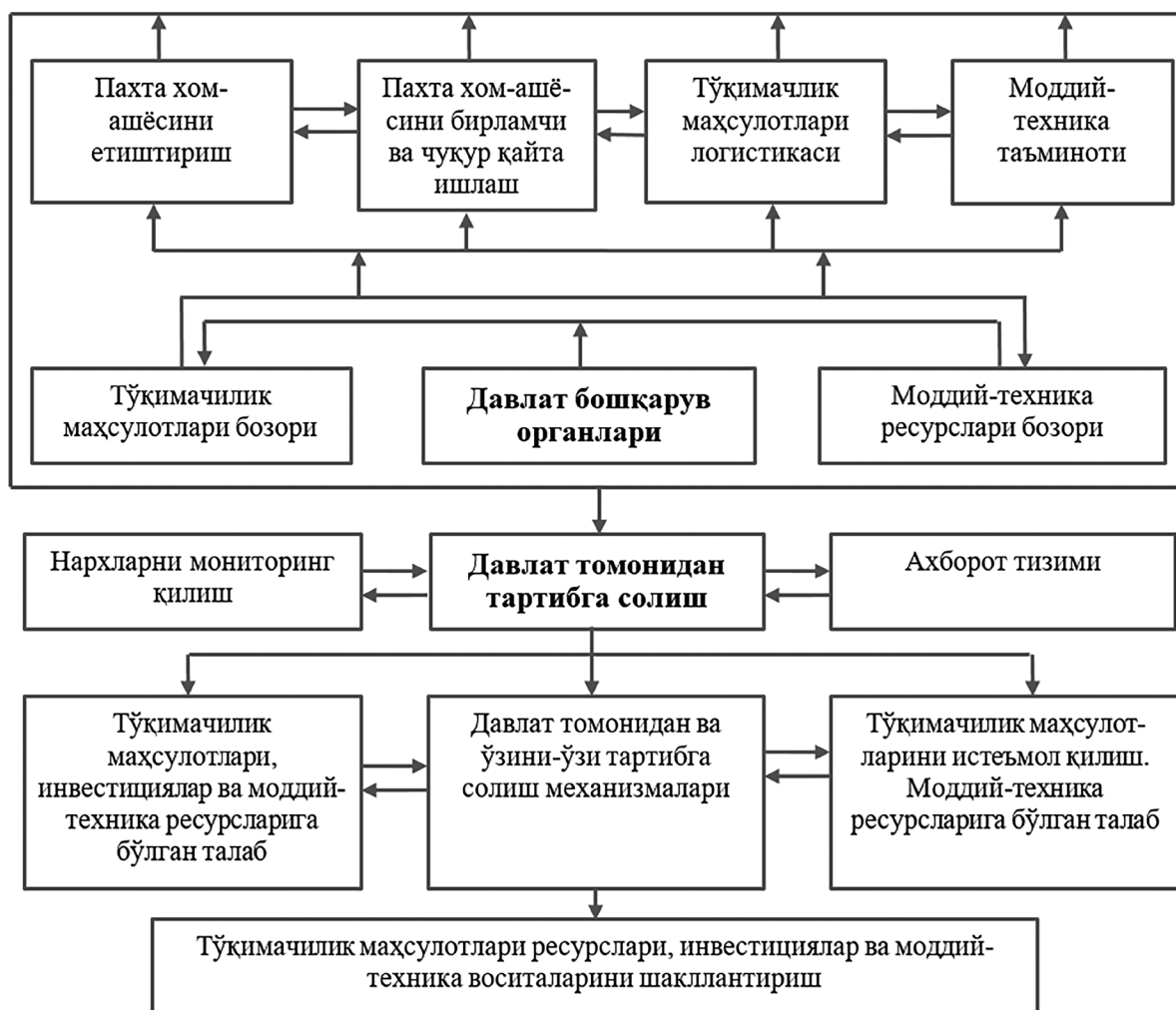
Мавжуд технологик ва илмий инфратузилманинг мустаҳкамланиши илмий-тадқиқот муассасалари ва тўқимачилик саноати корхоналари ўртасидаги интеграцион алоқаларни чуқурлаштиришга асос бўлиб хизмат қилади. Шу билан бирга, ижтимоий-иқтисодий институтларнинг ўзаро ҳамкорлиги ва боғлиқлигини ошириш орқали тўқимачилик саноатини кластерлаш жараёнини сезиларли даражада тезлаштириши мумкин.

Тўқимачилик саноати корхоналари кадрларининг таҳлили ходимларнинг юқори ёши ва олий ўқув юртларида касб таълимининг ишлаб чиқариш жараёнидан ажралиб туришини кўрсатади. Ушбу муаммони ҳал этиш янги инновацион технологиялар ёрдамида рақобатбардош ишлаб чиқаришни ташкил этишда ўзига хос тўқимачилик саноати корхоналари эҳтиёжларига йўналтирилган

1-чизма. Тўқимачилик саноати кластерларининг фаолият кўрсатиш механизми¹.

¹ Муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

2-чизма. Миллий тўқимачилик саноатни давлат томонидан тартибга солиш тизими таснифи.

махсус дастурлар билан стандарт таълим дастурларини тўлдириш орқали юқори малакали мутахассисларни мақсадли тайёрлаш тизимини ишлаб чиқиш билан чамбарчас боғлиқ.

Миллий тўқимачилик саноатини давлат томонидан тартибга солиш тизими қуйидаги омиллар асосида таснифланади:

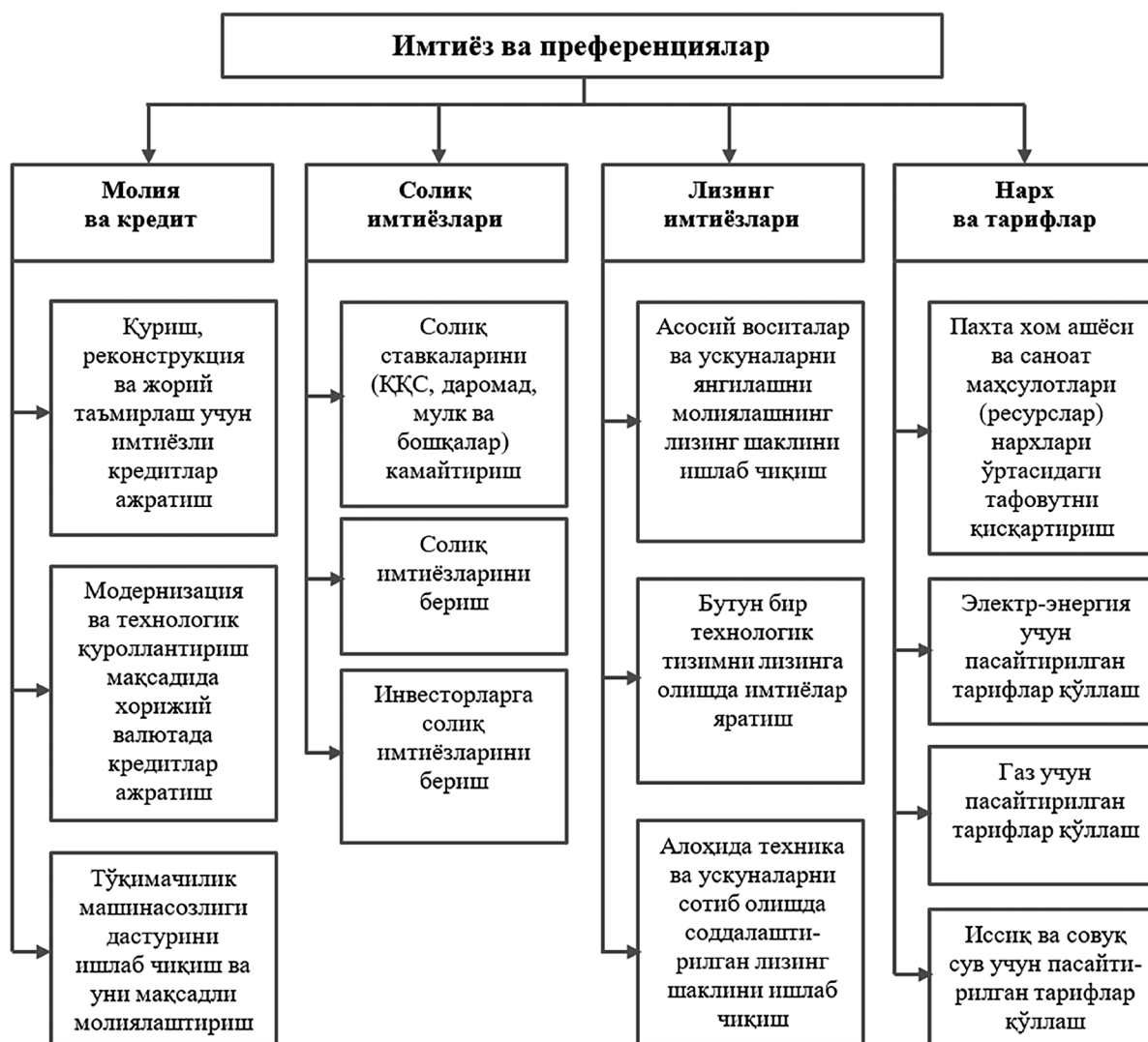
- моддий-техника ресурслари ва тўқимачилик маҳсулотлари бозори объектарини давлат бошқарув органлари томонидан иқтисодий дастаклар орқали тартибга солиш;
- бирламчи ва чуқур қайта ишлаш корхоналари билан пахта хом-ашёсини етиштирувчилар ўртасида замонавий интеграцияни шакллантириш;
- тўқимачилик маҳсулотлари, инвестициялар ва моддий-техника ресурсларига бўлган талабни иноватга олган ҳолда давлат томонидан тартибга

солиш;

- тўқимачилик маҳсулотлари ресурслари, инвестициялар ва моддий-техника воситаларини шакллантириш бўғинларига эътибор қаратиш мақсадга мувофиқ.

Хорижий давлатлар тажрибаси шуни кўрсатмоқдаки, тўқимачилик саноатини барқарор ривожлантиришда давлатнинг ўрни ва унинг рағбатлантирувчи функцияси муҳим аҳамият касб этади.

Бугунги кунда жаҳон тўқимачилик саноатининг ишлаб чиқариш жараёнларида замонавий инновацион техника ва технологияларни кенг жорий этилаётган бир пайтда миллий тўқимачилик саноати корхоналарида асосий воситалари эскирганлик даражаси юқорилигича қолмоқда, бу бевосита маҳсулот сифати ва ассортименти

3-чизма. Махсус тўқимачилик ҳудудларга имтиёз ва преференциялар бериш механизми.

салбий таъсир этиши ҳисобига миллий тўқимачилик маҳсулотларимиз жаҳон тўқимачилик бозорида рақобатлаша олмапти.

Тўқимачилик саноати корхоналарини модернизациялаш сиёсати асосий ишлаб чиқариш фондларини эскирганлик шароитида меҳнат ресурслари ва энергия тежовчи инновацион технологияларни эътиборга олган ҳолда ишлаб чиқиш таклиф этилган. Модернизация сиёсатининг ташкилий механизми сифатида “интрапренерлик” усули асосида корхонада “кўринмас шартнома” шarti билан мутахассис-инноватор белгилаб олинди. Унга қуйидаги асосий вазифалар белгиланган:

– корхонада эскирган асосий ишлаб чиқариш фондларини техник аудит қилиш ва хатлов ўтказиш;

– замонавий меҳнат ресурслари ва энергия тежовчи инновацион тўқимачилик технологиялар техник талаблари ва таснифларини ўрганиш ва уларни ишлаб чиқариш жараёнига жорий қилиш бўйича қарорлар қабул қилиш;

– корхона фаолиятига инновацион технологияларни кенг жорий қилиш ва уларнинг иқтисодий самарадорлигини таъминланишига шахсан жавоб бериш;

– корхонадаги барча инновацион жараёнлар ва замонавий техника ва технологиялар ишлашини доимий мониторинг қилиш ва мониторинг натижалари бўйича қарорлар қабул қилиш ва бошқалар.

Корхонадаги интерпренерлик усулининг иқтисодий механизми сифатида мутахассис-инноваторни моддий рағбатлантириш, корхонадаги инновацион жараёнлар самарадорлиги натижасига

қараб устамалар белгилаш, хорижий сафарлари билан боғлиқ харажатларни қоплаб бериш ва бошқалардир.

Истиқболда миллий тўқимачилик саноатини барқарор ривожлантириш учун хўжалик юритишнинг ташкилий механизмларини яхшилаш бўйича давлат ва ҳудудлар даражасида чора-тадбирлар ишлаб чиқиш ва амалга ошириш мақсадга мувофиқ. Бунда миллий тўқимачилик саноатини яхлит мувофиқлаштириш ва тартибга солиш объекти сифатида шакллантириш муҳим аҳамият касб этади.

Шунингдек, давлат томонидан ва ҳудудларда бу соҳани тартибга солиш бўйича аниқ бошқарув органлари ва уларнинг функциялари ҳамда ҳуқуқий-ташкилий таркибини аниқ белгилаш лозим.

Умуман олганда, истиқболда миллий тўқимачилик саноатни барқарор ривожлантириш бўйича қуйидаги механизмлардан фойдаланиш муҳим аҳамият касб этади:

– йирик тўқимачилик маҳсулотлари бозори ҳисобланган давлатларнинг импорт квоталаридан самарали фойдаланган ҳолда миллий тўқимачилик саноати корхоналари экспорт салоҳиятини янада ошириш;

– хорижий инвестициялар ҳисобига тўқимачилик саноатни модернизация қилиш, техник ва технологик янгилашни қўллаб-қувватлаш;

– хорижий инвестициялар иштирокидаги тўқимачилик саноати корхоналарни жойлаштириш учун

махсус тўқимачилик ҳудудларини яратиш ва уларга имтиёз ва преференциялар бериш;

– тўқимачилик саноатида замонавий ишлаб чиқариш, менежмент ва маркетингни жорий қилишни жадаллаштириш ва маҳсулот ассортименти-ни кенгайтириш;

– тўқимачилик ва тайёр маҳсулотлар сифати ҳамда меҳнат унумдорлигининг ҳалқаро андозаларига технологик мос келишини таъминловчи миллий дастурларини ишлаб чиқиш ва амалиётга жорий этиш;

– маҳсулот таннархини пасайтириш мақсадида иш ҳақидан олинadиган солиқлар ва ижтимоий тўловларни сезиларли равишда босқичма-босқич камайтириб бориш;

– истиқболда миллий тўқимачилик машинасозлиги тармоғини яратиш ва бошқалар.

Юқорида келтирилган ҳуқуқий, иқтисодий ва ташкилий механизмларни такомиллаштириш ва уларни амалиётга жорий қилиш миллий тўқимачилик саноатини барқарор ривожлантириш имконини яратибгина қолмасдан, пировардида қишлоқ жойларда аҳоли бандлигини таъминлаш орқали уларнинг даромадларини ошириш, турмуш тарзини яхшилаш ва қишлоқ жойларда ижтимоий тангликни олдини олиш имкониятини яратади ҳамда мамлакат экспорт салоҳиятини ошириб, валюта тушумларини барқарор ўсиши учун мустаҳкам замин яратади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Умарова Г.Ғ. Тўқимачилик ва енгил саноат тармоқларида экспорт салоҳияти ошишининг миллий иқтисодиётдаги роли. / Электрон илмий журнал “BIZNES-ЭКСПЕРТ” – Т.: 30.12.2016. №12(108)-2016.

2. Тилляходжаев А.А. Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида тўқимачилик саноати корхоналари рақобатбардошлигини ошириш ва соҳада маркетинг фаолияти самарали ташкил этиш йўллари. / Электрон илмий журнал “BIZNES-ЭКСПЕРТ” – Т.: 27.02.2017. №1(109)-2017.

Саноат корхоналарининг ривожланишини оптималлаштириш масалалари ва уни симплекс усулда ечиш методикаси Вопросы оптимального развития промышленных предприятий и методология решения в симплексном методе Issues of optimal development of industrial enterprises and solution methodology by the simplex method

Анвар РАҲИМОВ,
ҚарМИИ “Бизнс ва инновацион менежмент” кафедраси доценти.
Жавохир ЭШОНҚУЛОВ,
ҚарМИИ “Олий математика” кафедраси катта ўқитувчиси.

Аннотация

Ушбу мақолада саноат корхоналарининг самарадорлиги, рақобатбардошлиги ва ривожланишини оптималлаштиришда математик программалаштириш масалаларини тадбиқ қилган ҳолда симплекс усулда ечиш кўриб чиқилган.

В статье рассматриваются симплексные решения с применением задач математического программирования для оптимизации эффективности, конкурентоспособности и развития промышленных предприятий.

The article discusses simplex solutions using mathematical programming problems to optimize the efficiency, competitiveness and development of industrial enterprises.

Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётини оқилona ташкил этиш иқтисодий сиёсатнинг муҳим йўналишларидан бири ҳисобланади. Худудлар табиий-иқтисодий ва меҳнат салоҳиятидан самарали фойдаланиш иқтисодий мустақилликка эришиш ва иқтисодий ўсишни таъминлаш, мамлакат аҳолиси турмуш даражасини яхшилашнинг асосий шартларидан бирidir.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев таъкидлаганидек, “Иқтисодиётдаги тизимли ўзгаришлар натижасида ялпи ички маҳсулот таркибида саноатнинг улуши жорий йилда 35 фоиздан 37 фоизга ортиши кутилмоқда. Бироқ айрим шаҳар ва туманларда бу ўта муҳим масалага етарлича эътибор берилмаяпти. Оқибатда, республиканинг 27 та туманида саноатнинг улуши

вилоят кўрсаткичининг 1 фоизига ҳам етмайди. Шу сабабли, ҳар бир туман ва шаҳар саноатини ривожлантириш бўйича ўрта ва узоқ муддатли дастурлар ишлаб чиқиш керак. Бу масалани, аввало, Қорақалпоғистон Республикаси ва вилоятлар раҳбарлари алоҳида назоратга олиши керак”¹.

Саноат корхона тармоқларини жадал ва барқарор ривожлантириш, уларнинг экспорт салоҳиятини ўстириш, ишлаб чиқариш корхоналарини техник ва технологик жиҳатдан қайта жиҳозлаш, ички бозорни миллий корхоналарда ишлаб чиқарилган маҳсулотлар билан таъминлаш, мавжуд чегараланган ресурслардан оқилona фойдаланиб юқори фойда олишни оптимал вариантларини танлаш, фаол инвестиция сиёсатини амалга ошириш асосида саноат корхонасининг самарадорлиги ва рақобатбар-

Калит сўзлар: саноат корхонаси, математик программалаштириш, чизиқли программалаштириш, симплекс усул, мақсад функцияси, минимум (максимум) қиймати, таянч режа (ечим), оптимал ечим.

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. “Халқ сўзи” газетаси. 29.12.2018 йил, №271-272 (7229-7230).

Ҳозирги кунда ресурс муаммоси бутун жаҳоннинг долзарб масалаларидан бири ҳисобланади. Шундай экан чекланган ресурслардан унумли фойдаланиб, юқори фойда олишни оптимал вариантларини танлаш мақсадга мувофиқдир.

Симплекс усул биринчи бўлиб Америкалик олим Д.Дансиг томонидан 1949 йил таклиф этилиб, кейинчалик 1956 йилда Дансиг, Форд, Фулкеран ва бошқалар томонидан тўла ривожлантирилди².

$$F = c_1x_1 + c_2x_2 + \dots + c_nx_n \quad (1)$$
[illegible]

$$x_j \geq 0, j = 1, 2, \dots, n \quad (3)$$

[illegible]

$$x_i \geq 0 \quad i=1,2,\dots,n \quad y_i \geq 0 \quad j=1,2,m$$

$$F(x_1, x_2, \dots, x_n, y_1, y_2, \dots, y_m) = c_1 x_1 + c_2 x_2 + \dots + c_n x_n + 0y_1 + 0y_2 + \dots + 0y_m \quad (5)$$
$$A_1x_1 + A_2x_2 + \dots + A_nx_n + A_{n+1}y_1 + \dots + A_{n+m}y_m = A_0 \quad (6)$$
$$A_0 = \begin{pmatrix} b_1 \\ b_2 \\ \dots \\ b_m \end{pmatrix}, A_1 = \begin{pmatrix} a_1 \\ a_2 \\ \dots \\ a_{m1} \end{pmatrix}, \dots, A_m = \begin{pmatrix} a_{1n} \\ a_{2n} \\ \dots \\ a_{mn} \end{pmatrix}$$

$$A_{n+1} = \begin{pmatrix} 1 \\ 0 \\ \dots \\ 0 \end{pmatrix}, A_{n+2} = \begin{pmatrix} 0 \\ 1 \\ \dots \\ 0 \end{pmatrix}, \dots, A_{n+m} = \begin{pmatrix} 0 \\ 0 \\ \dots \\ 1 \end{pmatrix}$$

ўзгарувчиларни 0 га тенг деб, ҳамда $b_j \geq 0$

$$X_0 = (x_1 = 0, x_2 = 0, \dots, x_n = 0, y_1 = b_1, y_2 = b_2, \dots, y_m = b_m)_{(7)}$$
$$A_{n+1}y_1 + A_{n+2}y_2 + \dots + A_{n+m}y_m = A_0$$

ёйилмага мос келиб, $A_{n+1}, A_{n+2}, \dots, A_{n+m}$ векторлар чизиқли боғланмаган, демак бошлангич олинган ечим таянч ечим ҳам бўлади. Чизиқли функциянинг бу бошлангич ечимга мос қийматини ҳисоблаймиз.

² К.Сафаева “Математик программалаш” Т., 2004.

$$F = 0y_1 + 0y_2 + \dots + 0y_m = 0 \quad (8)$$

Исталган A_{n+j} вектор $A_{n+1}, A_{n+2}, \dots, A_{n+m}$ базис векторлари орқали ягона ёйилмага:

$$A_{n+1}y_1 + A_{n+2}y_2 + \dots + A_{n+m}y_m = A_0 \quad (9)$$

эга бўлади, шунинг учун A_j вектор ёйилмасига бу базисда чизиқли функциянинг ягона

$$c_{n+1}y_1 + c_{n+2}y_2 + \dots + c_{n+j}y_j = F(j=1,2,\dots,m) \quad (10)$$

қиймати мос келади. $C_j - A_j$ векторга мос чизиқли функциядаги коэффициентлари бўлсин. Қуйидаги теоремани исботсиз келтирамыз:

Теорема. Бирор A_j вектор учун $F_j - A_j > 0$

($F_j - A_j < 0$) баҳо бажарилса, X_0 ечим оптимал бўлмайди ва шундай X_1 ечимни топиш мумкинки, $F(X_1) < F(X_0)$ ёки $F(X_1) > F(X_0)$ тенгсизлик бажарилади.

Натижа. Бирор X_0 ечим ва барча

$A_j (j=1,2,\dots,n)$ векторлар базисдаги ёйилмаси учун $F_j - A_j \leq 0$ ($F_j - A_j \geq 0$) шарт бажарилса, X_0 ечим оптимал бўлади. Энди симплекс жадвални умумий ҳолда келтирамыз.

Бу жадвалга асосан 1-симплекс жадвал тузилади. Индекслар сатрини таҳлил қилганда сатр элементларининг мусбат ёки манфийлигига эътибор берилади. Агар индекс сатри элементларининг ҳаммаси мусбат бўлса, у ҳолда мумкин бўлган ечимини ўзгартириб бўлмайди ва бу ечим оптимал ечим бўлади.

1-таъриф. (2) ва (3) шартларни қаноатлантирувчи $X = (x_1, x_2, \dots, x_n)$ векторга чизиқли дастурлаштириш масаласининг мумкин бўлган ечими ёки қисқача режаси дейилади.

2-таъриф. (4) ёйилмага кирувчи X_i ларнинг мусбат ҳадли $A_i (i=1,2,\dots,m)$ векторлари чизиқли боғланмаган бўлса, $X = (x_1, x_2, \dots, x_n)$ режага таянч режа (ечим) дейилади.

$A_i (i=1,2,\dots,m)$ векторлар m ўлчовли бўлганлиги учун таянч режа таърифидан кўринадики, унинг мусбат ҳадли коэффициентлари m дан катта бўлмайди.

3-таъриф. Таянч режа (ечим) m та мусбат компонентларга эга бўлса, уни махсусмас, акс ҳолда махсус режа дейилади.

4-таъриф. Чизиқли функция минимум (максимум) қийматга эга бўладиган режа (ечим)га чизиқли дастурлаштириш масаласининг оптимал режаси (ечими) дейилади.

Чизиқли дастурлаштириш масаласи ечимининг айрим хоссаларини қараймиз:

1-жадвал.

Симплекс жадвали

I	Bazis-lar	Bazis koef.	A_0	A_1	A_2	...	A_n	A_{n+1}	A_{n+2}	...	A_{n+m}
1	A_{n+1}	c_{n+1}	b_1	a_{11}	a_{12}	...	a_{1n}	1	0	...	0
2	A_{n+2}	c_{n+2}	b_2	a_{21}	a_{22}	...	a_{2n}	0	1	...	0
...	...	...	..	...		...	...	...	...	...	
m	A_{n+m}	c_{n+m}	b_m	a_{m1}	a_{m2}		a_{mn}	0	0		1
m+1	$F_j - C_j$		F_0	$F_1 - C_1$	$F_2 - C_2$		$F_n - C_n$	$F_{n+1} - C_{n+1}$	$F_{n+2} - C_{n+2}$		$F_{n+m} - C_{n+m}$

1) чизиқли дастурлаштириш масаласи чекланиш шартлари системасининг режалари (мумкин бўлган ечимлари) тўплами бўш тўпламни ёки R фазонинг қавариқ тўпламини ташкил этади;

2) чизиқли дастурлаштириш масаласининг режалари тўплами бўш тўплам бўлмаса ва мақсадли функция бу тўпламда юқоридан (қуйидан) чегараланган бўлса, масала максимум (минимум) оптимал ечимга эга бўлади.

Чизиқли программлаштиришнинг асосий масалаларнинг геометрик усули ёрдамида ечиш тенгламалар системаси ва мақсад функциясига кирувчи ўзгарувчилар сони қанча кўп бўлса, шунча мураккаблашади. Бундай масалаларни ечиш учун махсус усуллар ишлаб чиқилган.

Бу усул ёрдамида чекли қадамларда оптимал ечимларни топиш мумкин. Чизиқли дастурлаштириш масаласини симплекс усул билан ечишга кўпинча режа (ечим)ни кетма-кет яхшилаш усули ҳам деб юритилади. Бундай аталишида усулнинг асосий ғояси, қуйидаги кетма-кет амалга ошириладиган қадамлардир:

1-қадам, бошланғич мумкин бўлган ечим топилади;

2-қадам, топилган ечимнинг оптималлиги текширилади;

3-қадам, ечим оптимал бўлмаса, 2-қадамда оптимал ечимга яқинроқ бошқа мумкин бўлган ечимга ўтилади. Кейин, яна 2-қадамга ва ҳақозо оптимал ечим топилгунча давом эттирилади. Масала ечимга эга бўлмаса ёки мақсадли функция ечимлар кўпбурчагида чегараланмаган бўлса, симплекс усул билан ечиш жараёнида буни аниқлаш имконияти яратилади.

Хулоса

Ҳозирги кунда ишлаб чиқариш жараёни янада мураккаблашиб, бозор муносабатларининг кенгайиб боришида ҳар бир масалани таҳлил қилиб, улардан тўғри хулоса чиқаришга асос бўладиган илмий назариялар жуда зарур бўлмоқда. Бундай шароитда иқтисодни бошқаришга илмий ёндашиш, математик усулларни кенг қўллаш, айниқса, математик программлаштиришнинг аниқ усулларида фойдаланиш заруратга айланди. Замонавий компьютер технологиясидан кенг фойдаланган ҳолда, математик программлаштириш ва оптималлаштириш усуллари иқтисодий изланишлар ҳамда режалаштиришда қўллаш муҳим бўлиб қолди. Математик программлаш ва оптималлаштириш усуллари предмети корхона, фирма, қурилиш, қишлоқ

хўжалиги, бозор, ишлаб чиқариш бирлашмаси, халқ хўжалик тармоқлари, умуман олганда, бутун халқ хўжалигига доир иқтисодий жараёнларни таъсирловчи математик моделларни тузиш ва уларга тегишли усулларни қўллаб ечишдан иборат. Математик моделлар кўп даврлардан буён иқтисодиётда ишлатилмоқда.

Масалан, иқтисодиётда қўлланилган 1-модель – Ф.Кене томонидан яратилган такрор ишлаб чиқариш моделидир. “Иқтисодий масаланинг математик модели” деганда бу масаланинг асосий шартлари ва мақсадининг математик формулалар ёрдамида ифодаланишига айтилади. Оптималлаштириш усуллари ёрдамида экстремал иқтисодий масалаларни ечишни тўрт босқичга бўлиш мумкин:

– масалани чуқур ўрганиб, унга татбиқ қилиш мумкин бўладиган усулларни танлаш, масалада қўйилган шартларга асосланиб математик модель тузиш;

– агар масаланинг шартлари мақсадга мувофиқ келса, тегишли математик усулни қўллаб, оптимал ечимни топиш;

– ечимни иқтисодий таҳлил қилиш ва уни амалиётга “имкони борича” татбиқ этиш;

– амалиётда математик программлаштириш ва оптималлаштиришнинг тақрибий усулларида фойдаланиш ҳақида тушунчалар бериш.

Математик программлаштириш математиканинг асосан кўп вариантли ечимга эга бўлган иқтисодий масалаларнинг энг яхши, мақсадга мувофиқ, яъни оптимал ечимини топишга ёрдам берувчи бир тармоғидир.

Оптимал ечимни топишда математик программлаштириш методларини қўллаш учун иқтисодий муаммони моделлаштириш объеклари ва улар орасидаги ўзаро боғланишлар характеристикаларини функция, тенглама, тенгсизлик, рақам ва шу каби кўринишда ёзиш, яъни масаланинг математик моделини тузиш лозим.

Математик программлаштиришнинг кўп ўрганилган бўлими – чизиқли программлаштиришдир. Чизиқли программлаштириш масалаларини ечиш учун бир қатор самарали методлар, алгоритмлар ва дастурлар ишлаб чиқилган.

Чизиқли программлаштириш масалаларини геометрик усул ёрдамида ечиш тенгламалар системаси ва мақсад функциясига кирувчи ўзгарувчилар сони қанча кам бўлса, шунча осонлашади; агарда ўзгарувчилар сони кўп бўлса, шунча мураккаблашади. Бундай масалаларни ечишнинг махсус усулларида бири, кенг қўлланиладигани симплекс усулдир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. М. Адҳамов, Т. Отабоев. Планлаштиришда математик методларни қўллаш. Т., 1982.
2. И.Л. Акулич. Математическое программирование в примерах и задачах. М., 1986.
3. С.А. Ашманов. Линейное программирование. М., 1981.
4. А.Г. Курош. Курс высшей алгебры. М., 1971.
5. Sh.R. Mo'minov. Matematik modellar va usullar. Т., 2006.
6. М. Raisov. Matematik programmalashtirish. Т., 2013.
7. Қ. Сафаева. Математик программалаш. Т., 2004.
8. Safayeva Q, Beknazarova N. Operatsiyalarni tekshirishning matematik usullari. 1-qism, -Toshkent, O'qituvchi, 1984.
9. М. Raisov. Matematik programmalashtirish. Toshkent-2009
10. А.И. Карасев. Курс высшей математики для экономических вузов. 1982 г.
11. А.В. Кузнецов. Математическое программирование. Учебное пособие. 1980.

УЎТ: 336.719

Иқтисодиётни рақамлаштириш шароитида тижорат банклари капитали барқарорлигини оширишнинг аҳамияти Важность повышения устойчивости капитала коммерческих банков в условиях цифровизации экономики The importance of increasing capital stability of commercial banks in the conditions of digitization of the economy

Алишер ВАСИЕВ,
Тошкент молия институти
катта ўқитувчиси.

Аннотация

Мақолада иқтисодиётни рақамлаштириш шароитида тижорат банклари капитали барқарорлигини оширишнинг аҳамияти ва объектив зарурияти ёритилган. Тижорат банклари капитали барқарорлигига таъсир этувчи омиллар ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари ўрганилган. Шунингдек, банк капитали барқарорлигини ошириш бўйича таклифлар келтирилган.

В статье подчеркивается важность и объективная необходимость повышения устойчивости капитала коммерческих банков в условиях цифровизации экономики. Изучены факторы, влияющие на устойчивость капитала коммерческих банков, и их особенности. Также есть предложения по повышению устойчивости капитала банка.

The article highlights the importance and objective necessity of increasing the capital stability of commercial banks in the context of digitalization of the economy. Factors affecting the capital stability of commercial banks and their specific features are studied. There are also proposals to increase the stability of the bank's capital.

Ривожланишнинг ҳозирги босқичи иқтисодиётда рақамли ва инновацион технологияларидан фойдаланишнинг тобора ортиб бориши билан ифодаланмоқда. Иқтисодиётни рақамлаштириш шароитида банклар барқарорлигини таъминлаш, банк капитали барқарорлигини ошириш тобора объектив аҳамият касб этган масалалар қаторига кирмоқда.

Малакатимизда амалга оширилаётган ислохотларда ҳам ушбу масалаларга алоҳида аҳамият қаратилмоқда. Жумладан, 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясида ҳам банк тизимини ислоҳ қилишни чуқурлаштириш ва барқарорлигини таъминлаш, банкларнинг

капиталлашув даражаси ва депозит базасини ошириш, уларнинг молиявий барқарорлиги ва ишончлилигини мустаҳкамлаш, истиқболли инвестиция лойиҳалари ҳамда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларини кредитлашни янада кенгайтириш ҳамда бошқа муҳим вазифалар белгиланган [1].

Кейинги йилларда мамлакатимизда банк тизими ривожига қаратилган туб ўзгаришлар ўзининг кутилган самарасини бермоқда. Бугунги кунда банклар тадбиркорлар билан нафақат мижоз, балки яқин ҳамкор сифатида мустаҳкам алоқа ўрнатган ҳолда фаолият олиб бормоқда. Тадбиркорлик ва бизнес фаолиятини йўлга қўймоқчи бўлган ишби-

Калит сўзлар: рақамли иқтисодиёт, банк, капитал, банк капитали, банк капитали барқарорлиги, ликвидлик, рақобатбардошлик.

лармонларга банклар томонидан доимий равишда ёрдам кўрсатилмоқда. Бир сўз билан айтганда эса, аҳоли ишончини қозонадиган, кенг қамровли молиявий хизматларни кўрсата оладиган банк тизими шаклланди.

Кейинги йиллар давомида давлат банкларини трансформация қилиш, уларнинг фаолиятини бозор тамойилларига асосан қайта ташкил этиш ва банк тизимида хусусий капитал иштирокини кенгайтириш ҳамда рақобат муҳитини кучайтириш борасида муҳим қадамлар ташланмоқда. Бунга Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 12 майдаги “2020-2025 йилларга мўлжалланган Ўзбекистон Республикасининг банк тизимини ислоҳ қилиш стратегияси тўғрисида”ги фармони [2] қабул қилинганлиги билан асослаш мумкин.

Ушбу стратегияда банк тизимининг молиявий барқарорлигини таъминлаш, молиявий хизматлар оммабоплигини ошириш ва банк секторида давлат улушини камайтириш келгуси беш йилда банк тизимини ислоҳ қилишнинг асосий йўналишлари этиб белгиланди.

Бугунги кунда жаҳон амалиётида иқтисодиётнинг “рақамлашуви” шароитида Интернет ва ахборот коммуникацион технологиялар ҳаётнинг барча жабҳаларига кириб келиши натижасида банк тизимида ҳам рақамли технологиялардан фойдаланиш жадаллашиб кетди. Банк инфратузилмасининг ривожланиш даражаси йилдан йилга ортиб, анъанавий кўринишдаги банклар ўрнини рақамли банклар, шунингдек, бир турдаги банк хизматлари ўрнини масофадан бошқарилувчи хизматлар ва рақамли банк хизматлари эгалламоқда.

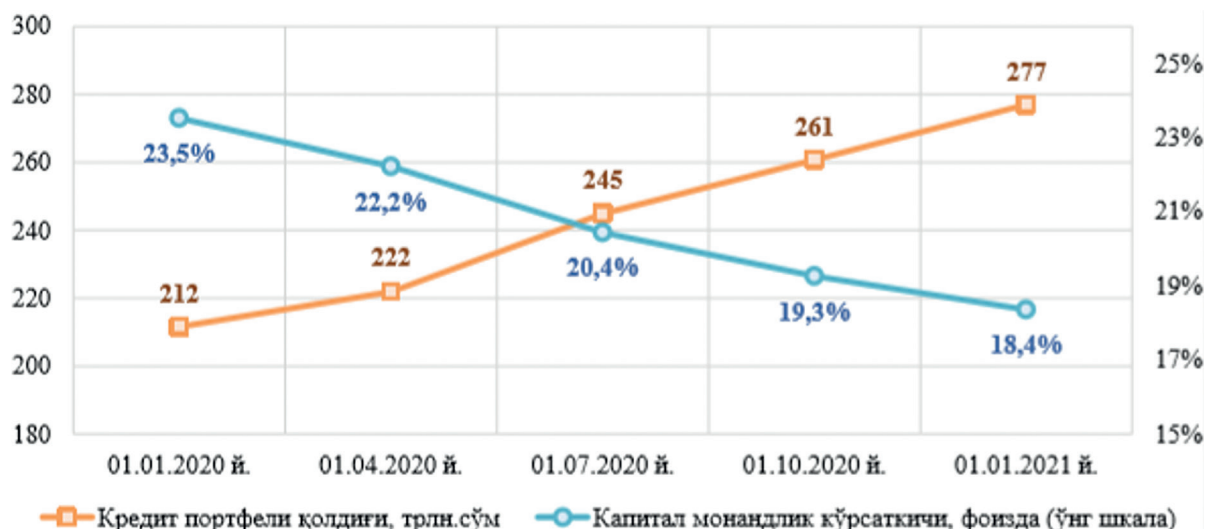
Банк тизими ривожланишида банк капитали барқарорлигини оширишга қаратилган чора-тадбирлар энг муҳим ва асосий аҳамиятга эга бўлган йўналишлардан ҳисобланади. Шунинг учун, мамлакатда тижорат банклари капитали барқарорлигини ошириш, ликвидилигини таъминлаш банкларнинг мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришдаги ролини ошириш, миллий иқтисодиётдаги тўловларнинг узлуксизлигини таъминлашнинг зарурий шарти эканлиги халқаро ва миллий банк амалиётида исботланган.

2020 йилда мамлакатда макроиқтисодий ҳолат коронавирус пандемияси таъсирида ички ва ташқи талабнинг пасайиши, глобал ноаниқликларнинг сақланиб қолиши ҳамда карантин чекловларининг жорий қилиниши билан иқтисодий фаолликнинг

секинлашиши шароитларида шаклланди. Коронавирус пандемиясининг иқтисодиётга салбий таъсирини юмшатишга қаратилган чора-тадбирлар, макроиқтисодий барқарорликнинг сақлаб қолиниши, шунингдек, ташқи бозорларда асосий экспорт товарлари (олтин, мис, қумуш) нархларининг юқори шаклланиши мамлакатда ижобий иқтисодий ўсиш суръатларини сақлаб қолиш, нархлар барқарорлиги ҳамда аҳоли даромадлари камайиб кетишини олдини олишга хизмат қилди.

Хусусан, 2020 йилда тижорат банклари томонидан ажратилган жами кредитлар ҳажми 127 трлн. сўмни ташкил этиб, пандемия шароитларига қарамасдан қарийб 2019 йил даражасида ўзгаришсиз қолди. Натижада, иқтисодиётга ажратилган кредит қўйилмалари қолдиғи йил бошига нисбатан 34,3 фоизга ёки ЯИМ номинал ўсишига нисбатан 2,5 баробарга юқори ўсиб, 2021 йил 1 январь ҳолатига 280,4 трлн. сўмга етди. Бунда жисмоний шахсларга ажратилган кредит қўйилмалари қарийб 1,4 баробарга ҳамда юридик шахсларга ажратилган кредит қўйилмалари қолдиғи эса 1,3 баробарга ошди. Шунингдек, тижорат банклари томонидан кредит бўйича тўлови мавжуд бўлган жисмоний шахсларнинг 75 фоизига ва юридик шахсларнинг 40 фоизига фоиз ҳамда асосий қарз тўловлари бўйича 6 ойлик кечиктиришлар (2020 йил 1 октябрга қадар) берилди ва мос равишда кредит муддатлари узайтирилди [6].

2020 йилда коронавирус пандемияси натижасида пайдо бўлган инқироз таъсирида иқтисодий фаолликнинг пасайиши ҳисобига хўжалик юритувчи субъектларнинг пул оқимлари қисқариши ҳамда тўлов қобилиятининг ёмонлашиши оқибатида кредитларни қайтармаслик билан боғлиқ рискларнинг кучайиши банк тизими молиявий барқарорлиги борасидаги хавотирларнинг ортишига сабаб бўлди. Шу билан бирга, 2018-2019 йилларда банк тизимида капитал ва ликвидилик захираси бўйича макропруденциал буферлар шакллантирилганлиги коронавирус пандемияси даврида иқтисодиётнинг кредитга бўлган талабини қондиришга ҳамда молиявий барқарорлик кўрсаткичларини мақбул даражада сақлаб қолишга замин яратди. Бунда банклар капиталлашув даражаси 2020 йил давомида 7,3 трлн. сўмга ёки 14,3 фоизга ошиб, 2021 йилнинг 1 январь ҳолатига 58,4 трлн. сўмни, устав капитали миқдори эса 2,8 трлн. сўмга ёки 6,6 фоизга ошиб, 44,7 трлн. сўмни ташкил этди.

1-чизма. Банк тизимида кредит портфели қолдиғи ўсишининг капитал монандлигига таъсири динамикаси [6].

Бунда банклар капиталлашув даражаси 2020 йил давомида 7,3 трлн. сўмга ёки 14,3 фоизга ошиб, 2021 йилнинг 1 январь ҳолатига 58,4 трлн. сўмни, устав капитали миқдори эса 2,8 трлн. сўмга ёки 6,6 фоизга ошиб, 44,7 трлн. сўмни ташкил этди.

Ҳисобот йилида банклар томонидан иқтисодиётга 127 трлн. сўм миқдорида кредитлар ажратилиб, кредит портфели қолдиғининг 31 фоизга ўсиши натижасида, банк тизими бўйича капитал монандлиги кўрсаткичи йил бошидаги 23,5 фоиздан 2021 йил 1 январь ҳолатига 18,4 фоизгача пасайди. Шунга

қарамай, капитал монандлиги кўрсаткичининг ўрнатилган пруденциал меъёрга (13 фоиз) нисбатан юқори шаклланиши таъминланди [6].

Хулоса ўрнида айтганда, тижорат банклари молиявий барқарорлигини таъминлаш миллий иқтисодиёт рақобатбардошлигини оширишга, аҳолининг банкларга бўлган ишончини мустаҳкамлашга хизмат қилади. Шунинг учун ҳам тижорат банклари капитали барқарорлигини таъминлаш бугунги куннинг объектив заруриятига айланиб бормоқда.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги фармони. <https://lex.uz/docs/3107036>
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 12 майдаги “2020-2025 йилларга мўлжалланган Ўзбекистон Республикасининг банк тизимини ислоҳ қилиш стратегияси тўғрисида”ги фармони. <https://lex.uz/docs/4811025>
3. Омонов А.А Тижорат банкларининг ресурсларини самарали бошқариш масалалари. Монография. Фан ва технологиялари, 43-бет.
4. Сатторов О.Б. Ўзбекистон Республикаси банк тизими барқарорлигини таъминлаш методологиясини такомиллаштириш. Иқт. фан. док... дисс. Автореферати. – Тошкент, 2018 й. 326.
5. Маркова О.М. Основные направления продвижения банковских продуктов в системе банковского маркетинга в российских коммерческих банках. Interactive science 5 (15) 2017 г., 128 с.
6. www.cbu.uz – Ўзбекистон Республикаси Марказий банки маълумотлари.

Сурхондарё вилоятида саноат тараққиётига асосий ижтимоий-иқтисодий кўрсаткичлар таъсирини баҳолаш

Оценка влияния основных социально-экономических показателей на промышленное развитие Сурхандарьинской области

Assessment of the influence of basic socio-economic indicators on industrial development of the Surkhandarya region

Фаррух ЖУМАЕВ,
ТерДУ Ахборот технологиялари кафедраси ўқитувчиси.

Аннотация

Мазкур мақолада Сурхондарё вилоятида муҳим ижтимоий-иқтисодий кўрсаткичларнинг саноат тармогини ривожлантиришга таъсири баҳолаб ўтилган. Бунинг учун регрессион таҳлил асосида аниқланган эластиклик коэффицентлари фойдаланилган. Олинган натижаларга таянган ҳолда вилоятда саноатни ривожлантиришнинг истиқболли йўналишлари аниқланган.

В данной статье оценивается влияние важных социально-экономических показателей на развитие промышленного сектора Сурхандарьинской области. Для этого используются коэффициенты эластичности, определенные на основе регрессионного анализа. По полученным результатам определены перспективные направления промышленного развития региона.

In this paper evaluated the effect of important socio-economic indicators on the development of industry sector in Surkhandarya region. For this, used coefficients of elasticity determined on the basis of regression analysis. Based on the results obtained, prospective directions for industrial development in the region have been identified.

Кириш

Саноат тараққиётини таъминлаш барқарор ҳудудий ривожланишни таъминлашнинг муҳим омили бўлиб, импорт ўрнини босувчи, экспортбоп юқори қўшилган қийматга эга маҳсулотларни ишлаб чиқариш асосида иқтисодиётни янги босқичга олиб чиқишга хизмат қилади. Натижада, ҳудудларда саноат ривожининг таркибий ўзгаришларини бошқариш мамлакатнинг узоқ муддатли ривожланиш мақсадларига эришишда муҳим омил бўлади. Саноат корхоналари миллий илмий-технологик ва инновацион фаолиятнинг асосий генераторлари бўлиб, уларнинг илмий-тадқиқот ишланмаларини

тақомиллаштириш миллий инновацион салоҳиятни оширишда ҳал қилувчи роль ўйнайди. Саноат қанчалик рағбатлантирилса, корхона жойлашган минтақада молиялаштириш даражаси юқори бўлса, унинг бошқа жойга сармоя киритиш имкониятлари шунча кўп бўлади. Натижада, саноат мамлакатда урбанизация даражасини оширишга хизмат қилгани ҳолда ривожланаётган давлатларда қишлоқ ҳудудларида ишсиз қолган аҳолини шаҳарларга жалб қилишга ёрдам беради.

Мамлакатимизда саноатни ривожлантириш ҳудудлар тараққиётини таъминлаш ҳамда улар иқтисодий салоҳиятларини бир-бирига яқинлаштиришда

Калит сўзлар: саноат, қишлоқ хўжалиги, регрессия, модель, детерминация коэффицентлари, эластиклик коэффицентлари, аҳоли реал даромадлари.

муҳим йўналишлардан бири сифатида қаралмоқда. Шунингдек, Президентимизнинг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги фармонининг 1-илоvasида келтирилган “2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар Стратегияси”да “ишлаб чиқаришни маҳаллийлаштиришни рағбатлантириш сиёсатини давом эттириш ҳамда, энг аввало, истеъмол товарлар ва бутловчи буюмлар импортининг ўрнини босиш, тармоқлараро саноат кооперациясини кенгайтириш” вазифаси белгилаб берилган.

Саноатни таркибий ўзгаришларини рағбатлантириш унинг тўғри сиёсати ва иқтисодийнинг ишлаб чиқариш таркибини янада самарали тармоқларга йўналтириш ҳукумат томонидан соҳага қаратилаётган эътиборга бевосита боғлиқ ҳисобланади. Шу мақсадда ишлаб чиқаришни ривожлантиришга асосий йўналиш сифатида қаралмоқда. Натижада, саноат ишлаб чиқаришни ривожлантиришда, энг аввало, ундаги таркибий ўзгаришларни чуқур таҳлил қилиб тармоқлар устуворлигини аниқлаш энг долзарб масалалардан бўлиб қолмоқда.

Адабиётлар шарҳи

Иқтисодчи олимлар минтақада саноатнинг таркибий ўзгаришлари ва ҳудудий тизимларнинг хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда қандай тақсимланишини аниқлашга бағишланган қатор илмий тадқиқот ишларини олиб боришган. Тадқиқотларда минтақадаги янги саноат тармоқлари мавжуд жараёнлардан ва ўзаро боғлиқ бўлмаган билим ҳамда ресурсларнинг комбинацияси орқали ривожланиши аниқланган. Бундан ташқари, саноат тузилиши ривожланишининг табиий муҳитга таъсирини баҳолаш, механизмларни таҳлил қилиш ва қарши чоралар тақдирини тадқиқ қилиш барқарор ривожланишнинг асосий масалаларидан бирига айланмоқда. Янгича саноат сиёсати инновацион сиёсат билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, минтақавий иқтисодиёт ва жойларнинг хусусиятларига, саноат тузилмасининг диверсификацияси ҳамда тадбиркорлик кашфиётларига эътибор қаратишни талаб қилади.

Ишончли саноат сиёсати институтларини яратиш иқтисодийнинг юқори қўшимча қийматига эга бўлган соҳаларига инсон, жисмоний ва молиявий ресурсларни қайта тақсимлашга ёрдам берадиган асосий сиёсат вариантга айланмоқда. Саноат сиёсатининг назарий асослари мажбурий бўлса-да,

уни амалиётга татбиқ этиш кўп муаммоларни келтириб чиқаради. Саноат сиёсатининг тарафдорлари бунинг асосий сабаби сифатида бозор ва мувофиқлаштиришнинг бузилиши, билимларнинг тарқалиши ва иқтисодийнинг динамиқлигини кўрсатишади. Саноат сиёсати нархни шакллантириш механизмига таъсирини юқори бўлишига йўл очиб бериш иқтисодийта ресурсларни тақсимлаш самардорлигини пасайтиради.

Натижада, саноатни модернизация қилиш ва ҳукумат аралашуви зарурлиги тўғрисида умумий фикр мавжуд бўлса-да, саноат сиёсати мамлакатнинг қийсий устунлигини ёқлаши керакми ёки йўқми, деган фикрлар турлиликча қолмоқда. Амалда, иқтисодий география йўналиши олимлари кейинги даврда минтақавий шарт-шароитларни саноат йўналишларининг истиқболдаги ривожланишига қандай таъсир қилиши масалаларига эътибор қаратишмоқда. Чунки, саноат корхоналарини ташкил қилишда унинг атроф-муҳитга таъсири масалаларига кўпроқ эътибор қаратмоқдалар. Сабаби, энергия сарфини камайтириш ва ифлослантирувчи моддалар ишлаб чиқаришда кўпроқ хавотирлар мавжудлиги корхоналар фаолиятига таъсир кўрсатмоқда.

Таҳлил ва натижалар

Мамлакатимизда кейинги даврда саноатни ривожлантириш асосида аҳоли бандлигини таъминлаш, юқори қўшилган қийматга эга бўлган маҳсулотлар ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш, импорт ўрнини босувчи ва экспортбоп маҳсулотларни ишлаб чиқариш масаласига алоҳида аҳамият қаратилмоқда. Мамлакат саноат сиёсатини шакллантиришда ҳудудий бирликларни мавжуд имкониятлари ва салоҳиятини ҳисобга олган ҳолда уларни саноатнинг ўзига хос бўлган йўналишларини ривожлантиришга эътибор қаратилмоқда. Мазкур мақолада бу борада амалга оширилаётган чора-тадбирлар натижаларини турли эконометрик усуллардан фойдаланган ҳолда Сурхондарё мисолида қараб чиқамиз. Чунки, республикада ишлаб чиқарилган саноат маҳсулотларида вилоятнинг улуши энг кичик бўлиб, 1,4 фоизни ташкил қилади. Бундан ташқари ЯХМнинг таркибида саноатнинг улуши қурилишни қўшган ҳолда 18,5 фоизни ташкил қилади, агарда қурилишни ажратиб олган ҳолатда қараб чиқадиган бўлсак, мазкур кўсаткич 8,0 ни ташкил қилади.

Юқорида келтириб ўтилган натижалар ҳудудда саноатни ривожлантиришга таъсир қилувчи омилларни аниқлаш ҳамда улар таъсир даражаларини

баҳолашни талаб қилади. Шунингдек, ҳудудда саноатни ривожлантиришнинг истиқболли йўналишларини белгилаб бериш ўз ечимини кутаётган долзарб масалалардан бўлиб қолмоқда.

Регрессион таҳлил усули асосида аниқланган эластиклик коэффициенти фойдаланган ҳолда ҳудуднинг муҳим кўрсаткичларини саноат ривожига таъсирини баҳолаб ўтмоқчимиз (1-жадвал).

ҳисобланади. Тадқиқот натижаларига кўра Сурхондарё вилоятида ЯХМнинг бир фоизга ошиши ишлаб чиқарилган саноат маҳсулотининг 1,2 фоизга ошишига хизмат қилади.

Шунингдек, саноат ривожига таъсир қилувчи яна бир муҳим омил асосий капиталга ўзлаштирилган инвестициялар ҳисобланади. Унинг ҳудудда саноат ривожига таъсирини баҳолаш натижасида

1-жадвал.

Регрессион таҳлил натижалари

Т/р	Модел	Стьюден мезони	Детерминация коэффициенти	Эластиклик коэффициенти
1	$\ln(Y) = -2.4 + 1.2 * \ln(X_1)$	$b_1 = -19.8$ $b_2 = 57.3$	$R^2 = 0.99$	1.2
2	$\ln(Y) = 1.8 + 0.6 * \ln(X_2)$	$b_1 = 8.2$ $b_2 = 12.8$	$R^2 = 0.89$	0.6
3	$\ln(Y) = -3.9 + 1.6 * \ln(X_3)$	$b_1 = -18.4$ $b_2 = 40.1$	$R^2 = 0.99$	1.6
4	$\ln(Y) = 1.4 + 0.6 * \ln(X_4)$	$b_1 = 10.9$ $b_2 = 23.2$	$R^2 = 0.97$	0.6

бу ерда, Y – Сурхондарё вилоятида ишлаб чиқилган саноат маҳсулотининг реал қиймати (2000 йил нархида); X_1 – Сурхондарё вилоятида ишлаб чиқилган ялпи ҳудудий маҳсулотнинг реал қиймати (2000 йил нархида); X_2 – асосий капиталга ўзлаштирилган инвестициялар реал қиймати (2000 йил нархида); X_3 – Сурхондарё вилоятида ишлаб чиқилган қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг реал қиймати (2000 йил нархида); X_4 – Сурхондарё вилоятида аҳоли жон бошига тўғри келадиган реал даромадлар.

Юқорида келтирилган регрессион таҳлилни амалга ошириш учун 2000-2020 йиллар маълумотларидан фойдаланилди ва кўрсаткичлар реал қийматларга ўтказилди. Таҳлил натижаларига кўра келтириб ўтилган моделлар адекват, яъни, Стьюден мезони аниқланган барча коэффициентлар адекватлигини асосламоқда, шу билан бирга детерминация коэффициенти ушбу кўрсаткичлар орасида боғлиқлик мавжудлигини кўрсатмоқда. Келтирилган мезонлар натижаларига асосланиб ушбу моделлардан фойдалаган ҳолда эластиклик коэффициентларига эга бўлдик.

Иқтисодий жиҳатдан олиб қараганда ҳудуднинг ЯХМи билан саноатда яратилган маҳсулот ҳажми орасида ўзаро алоқа мавжуд бўлиб, саноатни ривож бевосита ҳудуднинг тараққиёти билан боғлиқ

аниқланган эластиклик коэффициенти 0,6 га тенг эканлиги аниқланди. Бундан иккита хулосага келиш мумкин, яъни, инвестициянинг катта қисми саноатга киритилмаяпти ёки саноатга киритилган инвестициялардан самарали фойдаланилмаяпти.

Таҳлилларни кўрсатишича ҳудудда етиштирилган саноат маҳсулоти ва қишлоқ хўжалиги маҳсулоти орасидаги эластиклик коэффициенти юқори қийматга эга бўлмоқда. Бу эса қишлоқ хўжалигида маҳсулот яратишдаги ўзгаришларнинг саноатга таъсири кучли эканлигидан далолат беради. Яъни, ҳудудда енгил саноат, яъни, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш саноатини ривожлантириш истиқболлари соҳалардан бири эканлигини асосламоқда.

Аҳоли даромадлари таъсирига ҳам алоҳида эътибор қаратиб ўтдик, чунки, аҳоли даромадларини ошиши бир томондан саноат маҳсулотларига бўлган ички бозордаги талабни шакллантиришга хизмат қилса, бошқа томондан аҳоли жамғармаларини ошиши уларни инвестицион салоҳиятини кўтарилишига хизмат қилади. Натижада уларнинг ҳудудда саноат маҳсулотлари етиштириш ҳажмига тўғри таъсири кузатилиши кутилади. Аниқланишича аҳоли реал даромадларининг ишлаб чиқарилган саноат маҳсулотларига таъсирини ифодаловчи эластиклик

коэффициенти ҳам анча кичик бўлиб 0,6 ни ташкил қилмоқда.

Хулоса

Амалга оширилган тадқиқот натижаларига кўра хулоса қиладиган бўлсак, ҳудудда саноат маҳсулотларини ишлаб чиқариш ҳажмини ошиши бевосита ҳудуднинг ижтимоий-иқтисодий тараққиёти билан боғлиқ бўлиб, ЯХМнинг бир фоизга ошиши саноат маҳсулотлари ҳажмини 1,2 фоизга оширишга хизмат қилади. Бундан ташқари ҳудудда асосий капиталга ўзлаштирилган инвестицияларнинг реал

ҳажмидаги ўзгаришнинг ишлаб чиқарилган саноат маҳсулотларига таъсири анча паст эканлиги аниқланди.

Шунингдек, қишлоқ хўжалигининг саноат ривожига таъсири кучли эканлиги аниқланди, иккала кўрсаткич орасидаги эластиклик коэффициенти бирдан катта қийматга эга бўлмоқда. Бу эса ҳудудда айнан қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлашга ихтисослашган енгил саноатни ривожлантиришни истиқболли йўналишлардан бири сифатида қарашга асос бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги фармони.
2. Z.P. Miao, F. Zhang Industrial water resource utilization efficiency index measurement and analysis of its influencing factors under the background of new industrialization J. Shanghai Transpor. Univ., 51 (6) (2017), pp. 761-768.
3. Boschma, R.A., & Frenken, K. (2012). Technological relatedness and regional branching. In Bathelt, H., Feldman, M.P., Kogler, D.F. (Eds.), Beyond Territory. Dynamic Geographies of Knowledge Creation, Diffusion and Innovation. Milton Park: Routledge, pp. 64–81.
4. Zhang J. Eco-environmental impact assessment of the change of regional industrial structure and regulative measures. Chinese J Popul Resour Environ 2008; 6(2): 8–17.
5. E.Uyarra, J.M. Zabala-Iturriagagoitia, K. Flanagan, E. Magro Public procurement, innovation and industrial policy: Rationales, roles, capabilities and implementation Research Policy, 49 (1) (2020), p. 103844.
6. J. Stiglitz, J. Lin, C. Monga, E. Patel ‘Industrial Policy in the Context of Africa’, Policy Research Working Paper 6633 World Bank (2013).
7. T. Altenburg Industrial policy in developing countries, overview and lessons from seven country cases Discussion Paper 4/2011, German Development Institute, Bonn (2011).
8. J. Lin, H. Chang Should industrial policy in developing countries conform to comparative advantage or defy it? A debate between Justin Lin and ha-Joon Chang Dev. Policy Rev., 27 (5) (2009), pp. 483-502.
9. F. Neffke, M. Henning, R. Boschma How do regions diversify over time? Industry relatedness and the development of new growth paths in regions Econ. Geogr., 87 (3) (2011), pp. 237-265.
10. Kai Li, Xun Zhang, Joseph Y.-T. Leung, Shan-Lin Yang Parallel machine scheduling problems in green manufacturing industry J. Manuf. Syst., 38 (11) (2016), pp. 98-106.

Бошқарув трансформацияси ва унинг хусусиятлари Трансформация управления и её особенности Management transformation and its features

Мирзиёд МАМАТОВ,
Ўзбекистон давлат жисмоний тарбия ва
спорт университети ўқитувчиси.

Аннотация

Мақолада жисмоний тарбия бошқарувининг ўзига хос жиҳатлари, бу соҳада амалга оширилаётган трансформациянинг муҳим механизмлари, аҳолининг жинс-ёш таркиби хусусиятлари, ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитларини ҳисобга олинган ҳолда бугунги кунда вазирлик, маҳаллий ҳокимиятлар ва тадбиркорлар ҳамкорлигида амалга оширилаётган бошқарув усуллариининг самарадорлиги очиб берилган.

В статье раскрывается своеобразие управления в сфере физической культуры и спорта, механизмы трансформации управленческой культуры, новые формы и методы работы государственных организаций, местного хокимията и предпринимателей в повышении эффективности физической культуры среди женщин и мужчин и привлечении широкого круга населения к массовым спортивным мероприятиям.

The article reveals the originality of management in the field of physical culture and sports, the mechanisms of transformation of managerial culture, new forms and methods of work of state organizations, local municipalities and entrepreneurs in increasing the effectiveness of physical culture among women and men and attracting a wide range of people to mass sports events.

Бошқариш усуллари объектив тарзда ишлаб чиқариш ёки хизмат кўрсатиш жараёнидаги мавжуд муносабатлардан келиб чиқади. Унда фаолият функционал тақсимот асосида шаклланган тизим, тизим ости бўлимлар ўзига хос уйғунлигида амалга ошади. Бунда бошқарилаётган объектлар ўртасидаги функционал боғлиқлик, умумий мақсадга эришиш ва фойда жисмоний тарбия ва спорт комплекси тизимига хос бўлган қўшимча принциплар, технологияларга кўра амалга ошади. Шундай технологияларни ишлаб чиқишда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 6 апрелдаги “Туризм, спорт ва моддий мерос соҳаларида давлат бошқаруви тизимини янада такомиллаштириш чора тадбирлари тўғрисида”ги фармони катта роль ўйнади. Бунда “спорт объектларини давлат хусусий шериклик асосида самарали бошқариш ҳамда мазкур соҳага замонавий ахборот технологияларни жорий этиш; аҳолининг кенг қатлам-

ларини спорт билан шуғулланишга ва соғлом турмуш тарзини юритишга жалб этиш, жисмонан соғлом ўсиб келаётган авлодни тарбиялаш, спорт индустрияси ва инфратузилмасини ривожлантириш, олий спорт маҳорати соҳасида мамлакатимизнинг халқаро спорт майдонида муносиб иштирокини таъминлашга қаратилган ягона сиёсатни амалга ошириш; вазирликлар ва идораларнинг жисмоний тарбия ва спорт жамиятлари ҳамда клубларининг, спорт федерациясининг фаолиятини мувофиқлаштириш, шунингдек, республика мактабгача таълим ташкилотлари, умумий ўрта ва ўрта махсус таълим, профессионал таълим ҳамда Олий таълим муассалари жисмоний тарбия ўқитувчилари, инструктор ва тренерлари фаолиятига ташкилий услубий раҳбарликни амалга ошириш бўйича кенг қамровли вазифалар белгилаб берилди” [2].

Туризм ва спорт вазирлиги бошқаруви мавжуд ва-

Калит сўзлар: бошқарув усуллари, ташкилий-фармоиш усуллари, соғлом турмуш тарзини оммалаштириш, ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитлар, жисмоний тарбия ва спорт соҳасидаги давлат дастури ижтимоий-психологик ташкилий-тақсимий, молиявий, иқтисодий бошқарув усуллари бирлиги, спорт менежери, трансформация.

зирликлардаги бошқарув тамойиллари ва усуллари билан фарқли ўлароқ бениҳоя ўзига хосдир. Масалан, бошқарувнинг маълум бир усули вазирилик доирасидаги идораларда ишласа ушбу усул билан бевосита ишлайдиган масалан спорт федерациялари билан ишlashда айнан шундай ишламайди ёки унинг Олимпия қўмитаси билан ишlash усули мутлоқ ўзига хосдир.

Жисмоний тарбия ва спорт соҳасидаги бошқарув усуллари ходимлар ва хизмат кўрасатувчи жамоаларига ташкилий фармойиш, иқтисодий таъсир кўрсатиш усуллари бўлиб, улар қўйилган умумий мақсадга эришиш учун мазкур ходимлар ва жамоаларнинг фаолиятини уйғунлаштиради, тартибга солади, ҳаракатга келтиради.

Давлат юқорида келтирилган вазифалардан келиб чиққан ҳолда махсус шакллантирилган бошқарув аппаратлари воситасида мавжуд қоидаларга кўра бошқариладиган барча тизимларга маъмурий ва ташкилий жиҳатдан таъсир ўтказиши. Менежмент тизимида ташкилий усуллар умумий мақсадга эришиш учун хизматларни ишлаб чиқарувчиларнинг ҳамкорликдаги ҳаракатини тартибга солиб турадиган маъмурий ҳужжатлар асосида фаолият кўрсатади.

Бугунги кунда жисмоний тарбия ва спорт соҳасидаги бошқарув усуллари орасида етакчи ҳисобланган ташкилий фармойиш усули жамиятни демократлаштириш жараёнини таъминлашда ўзида жиддий трансформацион жараёнларни бошидан кечирмоқда. Ташкилий-фармойишли усуллар бошқарувнинг турли даражаларида турли кўлам ва шаклда ташкилий таъсир этмоқда. Тизим ишини мониторинг қилиш иши турли информация технологиялар орқали оптималлашиб бормоқда. Хизматларнинг барча турлари, шакллари ва уларнинг бажарилиш йўллари рақамлашмоқда. Уларни бажариш учун керакли расмий рухсатлар таркиби тизимлаштирилмоқда.

Ташкилий-фармойиш усули трансформациясида юқори давлат идораларининг ўрта ва қуйи ташкилот ва идораларига бажарилиши керак бўлган вазифалар бўйича ташкилий фармойиш бериши, ушбу ташкилий вазифани бажариш бўйича йўл-йўриқ кўрсатиши, фармойиш йўли билан бажариладиган хизматнинг характери ва ҳажми, ташкилотнинг юридик ва ижтимоий статусидан келиб чиққан ҳолда тобора мукамаллашиб бормоқда.

Шулардан келиб чиққан ҳолда бугунги кунда ташкилий-фармойишли усуллар ёрдамида жисмоний тарбия ва спорт соҳасида ташкилий аниқлик таъминламоқда, тизимдаги барча ташкилот, идораларнинг режадаги, кундалик вазифалари белгиланмоқда, бошқарув аппарати интизоми, фаолият самарадорлиги таъминланмоқда, ишда тартиб ўрнатилиб тегишли қарорлар қабул қилишига имкон яратадиган фармойишлар тайёрланмоқда.

Ташкилий фармойишда бошқаришнинг ҳуқуқий усуллари билан кенг фойдаланилиб раҳбар ходимлар ва спортчиларнинг қонун, низом ва керакли меъёрий актларни ўзлаштиришлари учун уларнинг ҳуқуқий билим, маданиятининг ошиши учун шароит яратилмоқда. Ҳуқуқий усуллар кадрларни танлаш ва уларни жой-жойига қўйишда шаффофлик имкониятларини кенгайтирмоқда.

Республика маҳаллалари, туманлари ва минтақалари бўйича тегишли ҳудудларда аҳолининг жинс-ёш таркиби хусусиятларини, ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитларни ҳисобга олган ҳолда ўтказиладиган спорт тадбирларининг оммавийлиги ва мунтазамлигини таъминлаб соғлом турмуш тарзини оммалаштириш, аҳолининг барча қатламларини жисмоний тарбия ва оммавий спорт билан шуғулланишга кенг жалб этиш ишлари доирасида спорт муассасалари, ижро этувчи ҳокимият органлари ва жойларда фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларининг ўзаро ҳамкорлиги такомиллашиб бормоқда.

Бугунги кунда Туризм ва спорт вазирлиги фаолиятининг Вазирлар Маҳкамасидан ташқари Республика Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси, Олий Мажлис Сенати ва жамоатчилик томонидан назорат қилиниши, хусусан, кейинги йилларда унинг мустақил фаолияти учун кенг имкониятларни очиб бермоқда. У томонидан қилинаётган таклиф ва мулоҳазалар аҳолининг кенг қатламларидан келиб тушаётган таклиф ва мулоҳазалар асосида қўллаб-қувватланмоқда. Унинг фаолияти моддий ва маънавий жиҳатдан рағбатлантирилмоқда.

Туризм ва спорт вазирлиги соҳа ривожининг таҳлили асосида жисмоний тарбия ва спорт соҳасидаги давлат сиёсатини амалга ошириб, давлат дастурлари, мақсадли дастурларни креатив ишлаб чиқмоқда ва амалга оширмоқда.

Натижада, бошқарувнинг юқори, ўрта ва қуйи поғонаси ўртасида гармония вужудга келмоқда. Ушбу гармония жисмоний тарбия ва спорт ташкилотлари оммавий жисмоний тарбия ва спорт тадбирларини ташкил этиш ҳамда ўтказишга, жисмоний тарбия ва спорт соҳасидаги мутахассисларни тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини оширишга кўмаклашади, тегишли ҳудудда жисмоний тарбия-соғломлаштириш ва спорт иншоотларидан мақсадли фойдаланилиш устидан назоратни таъминламоқда, ҳаваскорлик жисмоний тарбия-спорт ҳаракатини ривожлантириш учун фуқароларнинг иш жойи, яшаш жойи ҳамда дам олиш жойида шарт-шароитлар яратиш; жисмоний тарбия-соғломлаштириш ва спорт учун мўлжалланган товарлар ишлаб чиқарилишини ташкил этишга кўмаклашмоқда.

Ўзбекистонда турли идоралар концерн, компания

ва савдо-тижорат ҳўжаликларининг вужудга келиши жисмоний тарбия ва спорт соҳасидаги бошқариш усуллари-нинг янги тартиб-қоидаларига риоя қилишини тақозо этмоқда. Чунки, бундай идоралар, ҳўжалик, ташкилотлар ва бошқа жамоалар ўз фаолиятини махсус низомлар асосида ташкил этмоқда. Бу ташкилотлар асосан ўзини ўзи бошқариш, молиявий таъминот хусусиятига эга бўлган ҳолда мустақил равишда фаолият кўрсатиш ҳуқуқларига эгадир. Шу сабабдан ҳам спорт ташкилотлари бундай йўналишдаги идоралар, ташкилотлар ҳамда ҳўжалик жамоалари билан ўзаро келишган ҳолда иш олиб боришларига тўғри келмоқда.

Эътироф этиш керакки, кейинги йилларда бошқарувда ҳамкорлик, манфаатлилик концепцияси тобора устуворлик қилмоқда. Туризм ва спорт вазирлиги, Ички ишлар вазирлиги билан биргаликда аҳолининг жисмоний тарбия билан бепул шуғулланиши учун яратилган шарт-шароитлари устидан тизимли мониторинг олиб бормоқдалар.

Туризм ва спорт вазирлиги, Халқ таълими вазирлиги, Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги ва Молия вазирлигининг таълим муассасаларининг спорт иншоотларини, уларни реконструкция қилиш, капитал таъмирлаш ва жиҳозлаш бўйича инвестиция мажбуриятини олган ҳолда, ўқув машғулотларидан бўш вақтда тадбиркорлик субъектларига фойдаланишга беришни ташкил этмоқдалар.

Юқорида келтирилган идоралар спортчи ёшларни саралаш ва катта спортга иқтидорли спортчиларни танлаб олиш (селекция), спорт захирасини шакллантириш тизимини йўлга қўйиш, ёшлар орасида спортни оммалаштириш, бу соҳада юқори натижаларга эришишда ҳудудларнинг ўзига хос хусусиятлари, аҳолининг қизиқиши ва хоҳиш-истакларидан келиб чиқиб, умумтаълим мактаблари ҳамда олий таълим муассасалари камида биттадан устувор, истиқболли миллий спорт турларига ихтисослаштиришни ташкил этмоқдалар.

Туризм ва спорт вазирлиги, Халқ таълими вазирлиги, Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, Соғлиқни сақлаш вазирлиги, спорт турлари бўйича федерациялар (уюшмалари) билан биргаликда ҳудудларда ихтисослаштирилган туман (шаҳар), умумтаълим мактаблари ҳамда олий таълим муассасаларининг спорт инфратузилмасини ривожлантиришда зарурий ўқув адабиётлар, методик қўлланмалар ва йўриқномалар билан таъминлашни такомиллаштириш устида ишламоқдалар.

Туризм ва спорт вазирлиги, Молия вазирлиги ҳамда Бандлик ва меҳнат муносабатлари вазирлиги билан биргаликда Президент топшириғига кўра спорт таълими муассасаларига спорт диетологи, спорт психологи, спорт фармакологи, массажчи лавозимларини мавжуд

штатлар доирасида жорий этди ҳамда муассасаларнинг эҳтиёжидан келиб чиққан ҳолда мавжуд тренер штат бирликларини селекция бўйича тренер лавозимига ўзгартириш масалаларини ҳал қилмоқдалар.

Бошқарувдаги ушбу туб ўзгаришлар мамлакатда жисмоний тарбия ва спорт тараққиётини янги поғонага олиб чиқиш омили ролини ўйнамоқда.

Бугунги кунда бошқарув механизмлари иккиёқламлик, либерал тус олмақда. Вазирликлар ва тегишли идораларга берилган креатив имкониятлар тобора кенгайиб бормоқда. Айни вақтда, назорат механизмлари ҳам янги-янги воситалар ёрдамида самарадор бўлиб бормоқда. Бунда рақамли иқтисодий бошқарув, коммуникация тизими кўпроқ самара бермоқда. Энг муҳими, вазирликнинг барча бўғинлари бир-бирини тўлдириш йўлидан бормоқда. Бу боғланишда жисмоний тарбия ва спортга бозор механизмларининг кириб келиши объектив талаб ролини ўйнамоқда.

Ушбу мулоҳазалардан келиб чиққан ҳолда соҳа самарадорлигини ошириш мақсадида Туризм ва спорт вазирлигида қатор функционал ўзгаришлар амалга ошмоқда. Бугун Ўзбекистонда жисмоний тарбия ва спорт соҳасида бошқаришнинг иқтисодий усуллари-дан кенг фойдаланилмоқда. Иқтисодий усуллар бозор механизмларидан фойдаланишга таянади. Давлатнинг хизмат бозорига таъсири иқтисодий усуллар ёрдамида кучга киради. Бунда бошқариш бозор қонуниятларидан келиб чиққан ҳолда амалга оширилади. Бу эса давлатнинг хизмат бозорига минимум даражада корхона, ташкилотлар фаолиятига аралашувини ифодалайди.

Кредит ва фоиз ставкаси, солиқ ва солиқ юки, бож тўловлари, субсидия ва санкция, лицензия, трансферт тўловлари, нарх-наволар орқали иқтисодий усуллар хизмат кўрсатишга таъсир кўрсатади.

Бошқаришнинг иқтисодий усуллари умумжамият, жамоа, шахсий манфаатлар бирлиги сифатида кўринади. Келтирилган манфаатларнинг уйғунлиги томонларнинг бозор механизмидан келиб чиққан ҳолда амалга оширилади.

Жамиятдаги турли манфаатларни уйғунлаштириб, уларни ягона миллий манфаатга бирлаштирувчи куч давлатдир. Бунда у умумжамият манфаатларини рўёбга чиқариш мақсадида ташкилот, идора, корхоналар ва ҳўжаликларнинг фаолият юритишларида эркинлик ва мустақиллик бериш, ҳўжаликларни пировард натижаларга кўра моддий рағбатлантириш, солиқ имтиёзларини бериш, ташкилотлар ва идоралар ўртасидаги ўзаро шартномаларнинг бажарилиши интизомини мустаҳкамлаш ва уларнинг ролини ошириш, молия-кредит муносабатларини такомиллаштиришни давом эттиради ва бозор муносабатлари механизмлари: баҳо, фойда, солиқ, рен-

табеллик, рақобат ва ҳоказоларга кенг эътибор беради.

Иқтисодий бошқарув усулларининг асосий вазифаси ишлаб чиқариладиган хизматлар бирлигига сарфланадиган харажатни камайтиришга имкон берувчи иқтисодий механизмларининг янги усулларини, шунингдек, манфаатдорлик муҳитини вужудга келтириш ва улардан самарали фойдаланишдир.

Жисмоний тарбия ва спорт бошқарувида иқтисодий усулларнинг амал қилишида давлатнинг бюджет сиёсати муҳим роль ўйнайди. Давлат бюджет одатта даромадларга кўра харажатларнинг шаклланишига асосланади. Ҳукумат даромадлар ва харажатлар баласини Президент ҳузуридаги ҳисоб палати томонидан ва Олий Мажлис Қонунчилик палатаси томонидан назорат қилиб боради. Давлат бюджет сиёсати фаол фескал ва нофаол фескал сиёсат орқали амалга оширилади. Биринчи тур фескал сиёсатда солиқлар камайтирилади, тадбиркорлага маълум сийловлар берилади, бюджетдан трансфертлар бериш кўпайтирилади, улар субсидия оладилар. Натижада, иқтисодиёт фаоллашади, аҳолининг трансфертлар ҳисобидан харид қобилияти ошади. Ҳулаас буларнинг бари аҳолининг жисмоний тарбия ва спорт хизматларига бўлган талабини оширади. Нофаол фескал сиёсатда эса молиявий стабилизатор ўзгармайди, товар ва хизматларни яратиш учун кенг йўл очиб беради. Ишлаб чиқаришда иштирок этаётган молия ва молия воситалари ўзгармайди. Жисмоний тарбия ва спорт бозоридаги сотувчи ҳам, харидор ҳам бир хил фойда кўради.

Жисмоний тарбия ва спорт бозорида инвестиция ресурсларини шакллантириш ва уларни жамият тараққиёти учун зарур бўлган соҳаларга йўналтириш муҳим аҳамиятга эга. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисида қилган Мурожаатномаларида инвестиция ресурсларини шакллантириш ва уни оқилона жойлаштиришга алоҳида аҳамият берилган^[1]. Бунда янги истиқболли соҳаларга инвестиция қилинган фойдадан умуман солиқ олинмайди. Бу билан янги соҳанинг жадал ўсишига имконият яратилади. Жисмоний тарбия ва спорт хизматларига тадбиркор ички ва ёки ташқи инвестиция киритадиган бўлса у ҳолда фойдадан у қисқартирилган миқдорда солиқ тўлайди. Албатта давлат хусусий инвестицияларини умумиқтисодий аҳамиятига эга соҳаларга йўналтирилганда уни ўз қўлидаги молия-кредит воситалари билан рағбатлантиради.

Бугунги кунда жисмоний тарбия ва спорт тизимини молиялаштиришда маблағларни самарали ва шаффоф тизим асосида тақсимлаш ва фойдаланиш талаб этилмоқда.

Жисмоний тарбия ва спорт соҳасидаги дастурлар, илмий-услубий тизимлар ва комплекс илмий тадқиқот-

лар молиялаштириш йўли билан бошқарилмоқда.

Ўрта ва қуйи бошқариш органларида функционал менежмент қоидалари биринчидан, алоҳида олинган вилоят, ёки туман иқтисодий-маданий салоҳияти билан боғлиқ. Республикамизда Тошкент вилояти, Андижон, Бухоро, Самарқанд каби вилоятлар ва уларнинг бир қатор туманларининг иқтисодий имкониятлари жисмоний тарбия ва спортнинг барча тури, соҳасига кўра ривожлантиришга, аҳолининг унга бўлган эҳтиёжини қондиришга қодир. Айни вақтда, ушбу вилоят, туман раҳбарларининг ўзи ҳам спорт шинавандалари, аҳоли орасида соғлом турмушни ўзларига ҳаёт тарзи қилиб олганлар, жисмоний тарбия ва спорт билан мунтазам шугулланадиганлар, кучи ва имкониятига ишонадиганлар, ўз қобилият ва имкониятларини, истеъдодларини рўёбга чиқаришга ҳаракат қиладиганлар.

Бундай шароитда ушбу бўғинларда бошқарувнинг барча усуллари – ташкилий-фармойишли ҳам, иқтисодий, ҳуқуқий, ғоявий-маънавий, психологик усуллари ҳам комплекс ҳолда ишлайди. Давлатнинг мақсадли дастурларини ишлаб чиқишда ушбу вилоят ва туманларда масалага креатив ёндашув алоҳида кўзга ташланади, дастурларда жойларнинг табиати, иқлим шароитлари, халқ анъаналари, қадриятлари, жаҳон миқёсидаги спорт янгиликлар, бренд анатомияларининг маҳаллийлаштирилиши, қулайлик, камчиқимлик, оммавийлик, индивидуаллик, ички ва ташқи инвестициядан омилкорлик билан фойдаланиш, узликсиз меҳнат ва томоша, хордик чиқариш бирлиги ўзига хос ҳолда кўринади.

Жисмоний тарбия ва спорт ўрта ва қуйи бугуни бошқарувида афсуски юқорида келтирилган вилоят ва туманлардаги спорт мактаблари уларнинг техника санъати услуби, мактабни ташкил этиш, сақлаш, молиялаштириш, ривожлантириш сирлари дастур намуна сифатида мамлакатнинг бошқа қуйи регионларида ҳам тизимли оммалаштирилмаган. Албатта, бунда элга танилган спортчилар, ташкилотчилар ва менежерларнинг ҳам роли бениҳоя катта бўлиши керак. Аслида, биз спорт менежменти технологияларини ана шу қуйи поғонадаги спорт бўлимлари, секциялари, мактаблари ҳаётини таҳлил қилиш асосида яратмоғимиз керак.

Юқорида келтирилган жисмоний тарбия ва спорт соҳасини бошқаришдаги жиддий ўзгаришлар айни вақтда ўз натижаларини бермоқда. Биз буни фақат 2020 йил якунларига алоқадор бўлган натижаларда кўришимиз мумкин.

2020 йилда жисмоний тарбия-соғломлаштириш, спорт иншоотлари ва муассасаларининг бошқарув тизимига замонавий ахборот-коммуникация технологияларини кенг жорий этиш, жумладан “Sport.uz” ахборот тизими орқали спорт иншоотлари босқичма-босқич

телекоммуникация тармоқларига улаш ишлари якунига етказилди.

Ўзбекистон Республикасида жисмоний тарбия ва спортни 2025 йилгача ривожлантириш концепциясида белгиланган вазифалар ва мақсадли кўрсаткичларининг бажарилишига алоҳида эътибор қаратилди.

Ўқувчи-ёшларни спорт билан мунтазам шуғулланишлари учун зарур шароитлар яратиш мақсадида 8 та болалар-ўсмирлар спорт мактаблари, мавжуд 12 та спорт мактабларининг филиаллари ҳамда 14 та футбол маҳорати мактаблари ташкил этилиши натижасида, 587 нафар ёшлар тренер сифатида доимий ишга қабул қилинди ҳамда спорт турларидан 216 та бўлимлари ташкил этилди. Натижада бир кунда 23 минг нафар ўқувчи-ёшларни спорт билан мунтазам шуғулланиш имкониятига эга бўлди.

Бешта муҳим ташаббус доирасида 9121 та маҳалла фуқаролар йиғинларида 7-30 ёшгача бўлган 14,1 миллион ёшларни спорт турларига бўлган қизиқишларини аниқлаш бўйича сўровномалар ўтказилди ва 4,2 миллион (29,8 фоиз) ортиқ ёшлар рўйхати шакллантирилди.

Спортнинг енгил атлетика тури бўйича “Save Aral” халқаро экомарафонининг 1-босқичи 2020 йил 5-15 ноябрь кунлари Андижон, Наманган, Фарғона ва Тошкент вилоятларида ҳамда 2-босқичи 2020 йил 13-17 декабрь кунлари Жиззах вилоятида ҳамда Гулистон ва Чирчиқ шаҳарларида ўтказилиб, 16 мингга яқин фуқаролар иштирок этди.

“Янги Ўзбекистон – янгича дунё қараш” умумий шиори остида Республика бўйлаб 2020 йил 10-25 ноябрь кунлари ўтказилган тарғибот тадбирлари доира-

сида 13112 та спорт тадбирлари ўтказилиб, уларга 804 мингдан ортиқ ёшлар (шундан 298 мингдан ортиқ қизлар) иштирок этишди.

2020 йил учун миллий терма жамоа сафига 76 та спорт туридан 6446 нафар спортчи асосий таркибга (ўтган йилга нисбатан 458 нафар кўп), 4063 нафар спортчи захира таркибга (ўтган йилга нисбатан 165 нафар кўп), жами 10509 нафар (ўтган йилга нисбатан 293 нафар кўп) спортчилардан иборат Ўзбекистон миллий терма жамоа аъзолари рўйхати шакллантирилди ва тасдиқланди.

Республика миқёсида ўтказилган 95 та мусобақаларда (18635 нафар иштирокчи, шундан 5510 нафари қизларни ташкил этади) жами 4824 дона медаллар қўлга киритилди. Шундан 1608 дона олтин, 1618 дона кумуш, 2242 дона бронза медаллар. Мусобақаларнинг турлари бўйича, Ўзбекистон чемпионатларида жами 4552 дона (шундан 1316 дона олтин, 1334 дона кумуш, 1900 дона бронза медаллар) медалларни, Ўзбекистон кубокларида жами 272 дона (шундан 85 дона олтин, 85 дона кумуш, 102 дона бронза медаллар) медаллар қўлга киритилди. 8 та спорт турлари бўйича нуфузли халқаро мусобақалари юқори савияда ўтказилди.

Юқорида келтирилган муваффақиятлар республика жисмоний тарбия ва спорт соҳасидаги комплекс ислохотларнинг натижаси ҳисобланади. Ушбу комплекс тизимида бошқарув трансформацияси қанчалик илмий асосда амалга оширилса ва бу жараёнда шу соҳанинг юқори малакали мутахассислари фаол иштирок этса албатта қўрилган натижаларнинг самарадорлиги юқори бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. Халқ сўзи газетаси, 2020 йил 30 декабрь.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 6 апрель ПФ-6199-сонли “Туризм, спорт ва моддий мерос соҳаларида давлат бошқаруви тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармони.

УЎТ: 334.75. (575.1)

Тошкент вилоятида қулай бизнес муҳитини яратиш йўллари

Способы создания удобной среды для бизнеса в Ташкентской области

Ways to create a convenient environment for business in Tashkent region

Моҳигул МУХАМЕДОВА,
ТДИУ тадқиқотчиси.

Аннотация

Ушбу мақолада кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг Тошкент вилояти иқтисодиётининг ривожланишида, янги иш ўринларини ташкил этиши, бандлик муаммосини ҳал этиши, аҳолининг даромадлари ва фаровонлигини оширишида муҳим ўрин тутаяётганлиги, ЯХМдаги улуши таҳлили ўрганилган ҳамда келгусида мазкур секторни янада ривожлантириши борасида таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилган.

В данной статье исследована роль малого бизнеса и частного предпринимательства в развитии экономики Ташкентской области, а также в создании новых рабочих мест, решении проблемы занятости, повышении доходов и благосостояния населения, изучены проанализированные доли ВРП, а также разработаны предложения и рекомендации о дальнейшем развитии этого сектора.

In this article the role of small business and private entrepreneurship in the development of the economy of Tashkent region is examined, its meaning in creating new jobs, solving problem of employment, increasing income and welfare of the population are examined, the analyzed shares of GRP are studied and proposals and recommendations for the further development of this sector are given.

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик бозор муҳитига тез мослаша олиши, бандликни таъминлаш, даромадларни шакллантириш ва шу орқали унинг тенгсизлигини юмшатиш ҳамда ўрта мулкдорлар қатламини қарор топтиришдаги афзалликлари билан бирга хусусий ва шахсий мулкни рўёбга чиқаришда ҳўжалик юритишнинг энг самарали шаклларида ҳисобланади. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик мамлакатимиз иқтисодиётининг устувор йўналиши этиб белгиланган. Сўнгги беш йилда бу соҳани ривожлантиришга қаратилган 2 мингга яқин қонун, фармон ва қарорлар қабул қилинди.

Тошкент вилоятида кичик бизнес ва хусусий

тадбиркорликни барқарор ривожланаётган соҳа сифатида баҳолаш мумкин. Вилоятнинг юқори интеллектуал салоҳияти ва ишчи кучи сифатининг нисбатан юқорилиги унда ўзига хос тадбиркорлик муҳитини шакллантиришга хизмат қилмоқда. Аҳолининг ташаббускорлиги ва ишбилармонлиги вилоятнинг қадимдан шакланган анъанавий ҳунармандчилик, косибчилик, енгил ва озиқ-овқат саноати маҳсулотлари, ёғоч маҳсулотлари ишлаб чиқаришида намоён бўлади.

Йирик саноат ишлаб чиқариш қувватларининг мавжудлиги саноатга хизмат кўрсатувчи кичик бизнес субъектларининг шаклланишига имкон яратмоқда, дейиш мумкин. Бундан ташқари, йи-

Калит сўзлар: кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик, кичик бизнесни қўллаб-қувватлаш тизими, кичик бизнес ривожланишининг асосий кўрсаткичлари.

рик саноат корхоналари билан кооперация алоқаларини йўлга қўйган ҳолда янги турдаги товарлар ишлаб чиқаришни ўзлаштириш борасида кичик ва хусусий корхоналарни жалб этиш борасида ҳам катта имкониятлар мавжуд. Металлга ишлов бериш, тўқимачилик, озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқариш, ёғоч ўймакорлиги, терига ишлов бериш, дурадгорлик, кулолчилик, сопол буюмлар тайёрлаш ва бошқа кўплаб маҳаллий ҳунармандчилик анъаналари саноат соҳасида тадбиркорликни ривожлантиришга хизмат қилмоқда.

Вилоятда фаолият юритаётган кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектлари сони йилдан йилга кўпайиб, уларнинг аксарияти озиқ-овқат товарлари, енгил саноат, қурилиш материаллари ва металлга ишлов бериш бўйича кўп меҳнат талаб этадиган соҳаларда иш олиб бормоқда. Айни вақтда фармацевтика ва маиший электр маҳсулотлари ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш устида иш олиб бораётган кичик корхоналар фаоллиги кузатишмоқда.

1-жадвал.

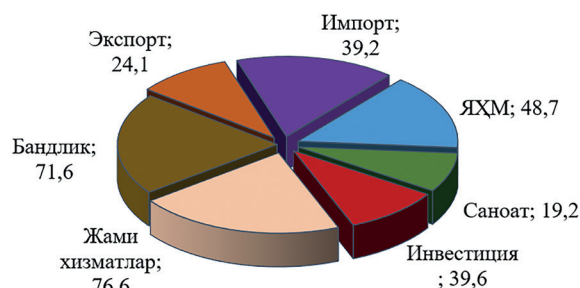
2020 йилда ҳудудлар бўйича кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг ЯИМдаги улуши, фоизда¹

Ҳудудлар	2020 йил	2019 йил
Жиззах	74,8	74,0
Самарқанд	68,9	67,7
Сурхондарё	67,4	68,2
Хоразм	65,9	64,1
Бухоро	65,1	60,3
Наманган	65,0	66,5
Сирдарё	59,3	58,3
Қашқадарё	58,5	45,5
Фарғона	56,9	55,5
Андижон	56,1	56,3
Тошкент	51,6	60,4
Тошкент вилояти	43,9	44,4
Қорақалпоғистон Республикаси	43,9	43,0
Навоий	20,9	24,0

Ҳудудда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни жадал ривожлантиришни 2010-2020 йиллар давомида Тошкент вилоятида фаолият кўрсатётган кичик ва хусусий бизнес субъектлари сони 2 мартада ошиб, 2020 йилда 4,0 мингтани ташкил қилган. Таъкидлаш лозимки, кичик бизнеснинг

ЯҲМдаги улушини таққослама баҳолаганда, Тошкент вилояти республиканинг қолган ҳудудлари орасида ўртача республика кўрсаткичидан юқори улуш билан 12-ўринни эгаллайди (1-жадвал).

Шу билан бирга, кичик бизнеснинг Тошкент вилояти ЯҲМдаги улуши динамикасининг таҳлили ЯҲМнинг асосий қисми кичик корхона, микрофирма ва яқка тартибдаги тадбиркорлик субъектларига тўғри келишини кўрсатмоқда. Бунда саноат ва қишлоқ хўжалигининг ривожланиши ҳамда уларда кичик корхоналар улушининг ортиши асосий аҳамиятга эга. Таҳлил қилинаётган даврда Тошкент вилояти ЯҲМ да кичик бизнеснинг улуши деярли 2 мартага (Республика бўйича 1,8 марта) ошган.

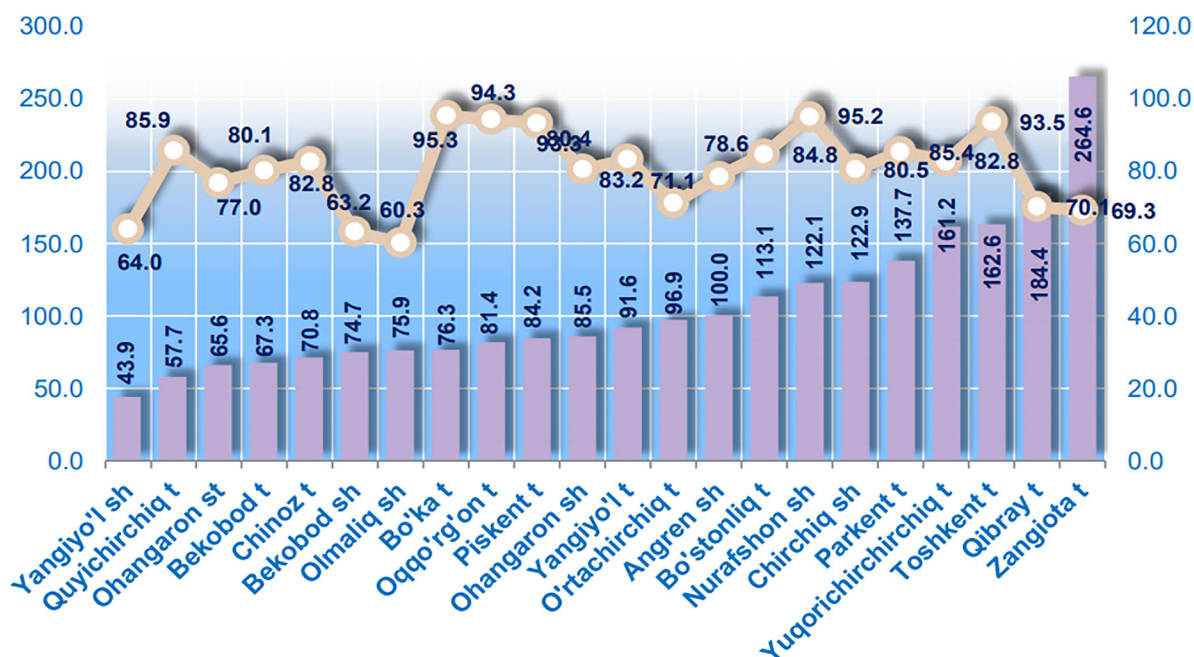
2020 йилда Тошкент вилояти асосий кўрсаткичларида кичик бизнеснинг улуши, фоизда²

Кўмир, рангли металллар ва қурилиш материалларининг мавжуд бой захиралари вилоятда қора ва рангли металлургия, кимё, озиқ-овқат, енгил ва қурилиш материаллари саноатининг ривожланишини белгилловчи омил ҳисобланади. Шунга қарамасдан, бу йўналишларда тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш салоҳиятидан самарали фойдаланилаяпти, деб бўлмайди.

Туман ва шаҳарлар кесимида кичик тадбиркорликнинг жами саноат маҳсулотидаги энг юқори улушини Бўка тумани (100,0 фоиз), Паркент тумани (86,0 фоиз), Ўртачирчиқ тумани (81,8 фоиз), Қуйичирчиқ тумани (69,5 фоиз), Чиноз тумани (68,3 фоиз), Пискент тумани (65,2 фоиз), Тошкент тумани (63,8 фоиз), Оҳангарон тумани (62,7 фоиз), Юқоричирчиқ тумани (60 фоиз), ва Оҳангарон шаҳри (58,8 фоиз), туманларига тўғри келмоқда. Олмалик шаҳрида (1,2 фоиз) кичик тадбиркорликнинг улуши энг паст бўлиб қолмоқда.

¹ Ўзбекистон Республикаси давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилди

² Тошкент вилояти статистика бошқармаси маълумотлари асосида тузилди

Тошкент вилояти иқтисодиётининг қурилиш тармоқларида кичик бизнеснинг фаоллиги³.

Кичик бизнес ривожланишининг ижобий омилларида бири – бу қурилиш соҳасида унинг улушининг жадал ошиши ҳисобланади. Республикада амалга оширилган қурилиш ишларининг деярли 8,5 фоизи Тошкент вилоятига тўғри келмоқда.

Туман ва шаҳарлар бўйича энг кўп бажарилган қурилиш ишлари ҳажми Зангиота тумани – 264,6 млрд. сўм (2019 йилнинг январь – июнга нисбатан ўсиш суръати 69,3 фоиз), Қибрай тумани 184,4 млрд. сўм (70,1 фоиз), Тошкент тумани 162,6 млрд. сўм (93,5 фоиз), Юқоричирчиқ тумани 161,2 млрд. сўм (85,4 фоиз) 85,4 ҳамда Янги йўл шаҳрида 43,9 млрд. сўм (64,0 фоиз). Туман ва шаҳарлар бўйича энг кўп бажарилган қурилиш ишлари ҳажми Зангиота тумани – 264,6 млрд. сўм (2019 йилнинг январь-июнига нисбатан ўсиш суръати 69,3 фоиз), Қибрай тумани 184,4 млрд. сўм (70,1 фоиз), Тошкент тумани 162,6 млрд. сўм (93,5 фоиз), Юқоричирчиқ тумани 161,2 млрд. сўм (85,4 фоиз) 85,4 ҳамда Янги йўл шаҳрида 43,9 млрд. сўм (64,0 фоиз) ташкил қилмоқда.

Кичик саноат корхоналари умумий экспорти таркибида енгил ва озиқ-овқат тармоқларининг улуши юқори бўлмоқда.

Таъкидлаб ўтилган сифат ўзгаришлари ҳудудий

меҳнат бозорларининг шаклланиши ва ривожланишида, шунингдек, аҳолининг яшаш шароитини яхшилаш ва бандликни таъминлашда кичик бизнеснинг роли юқориликдан далолат беради.

Тадбиркорлар ўртасида ўтказилган сўровнома натижалари Тошкент вилоятида нисбатан юқори малакали ишчи кучи ва маҳаллий ташаббускорлик мавжудлигини кўрсатса-да, замонавий талабларга жавоб берадиган малакали ишчи кучининг етишмаслиги асосий муаммолигича қолмоқда. Бундан ташқари, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг янада ривожланишига тўсқинлик қилувчи бир қатор омилар мавжуд бўлиб, уларга нотариал хизматлар кўрсатиш соҳасидаги муаммоларни, тадбиркорларга кўрсатилаётган маркетинг ва консалтинг хизматлар даражасининг пастлигини, ишлаб чиқаришга ер олиш жараёнининг узоқ чўзилиши (бу жараён 6 ойдан 12 ойгача давом этиши мумкин), тадбиркорларнинг вилоят имкониятлари ва табиий-иқтисодий салоҳияти тўғрисида хабардор эмаслигини, бўш турган ва фойдаланилмаётган объектлар ҳақида тўлиқ маълумот берилмаслиги кабиларни киритиш мумкин.

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни жадал ривожлантиришга тўсқинлик қилаётган муаммоли вазиятлардан бири – бу электрэнергияси би-

³ Тошкент вилояти статистика бошқармаси маълумотлари асосида тузилди.

лан узлуксиз таъминлаш масаласидир. Шу сабабли энергия тежовчи технологияларни киритишни ва улардан фойдаланишни рағбатлантирувчи қўшимча имтиёз ва преференциялар бериш орқали ишлаб чиқаришнинг энергия сиғимини камайтириш ҳамда муқобил энергия манбаларидан фойдаланиш бўйича лойиҳаларни амалга оширишнинг қўшимча чора-тадбирларини ишлаб чиқиш талаб этилади.

Кичик бизнесни ривожлантиришнинг асосий молиявий манбалари аҳолининг ўз маблағлари, банк кредитлари ва хорижий инвестициялари ҳисобланади. Тадбиркорлик субъектларининг ўз маблағларининг етишмаслик ҳолатлари мавжудлиги уларнинг кредит ресурсларига бўлган талабини оширмоқда. Аммо, барча субъектлар ҳам етарлича мол-мулк кафилигига эга эмаслиги кредит ресурсларига бўлган талабнинг чегараланишига сабаб бўлмоқда. Мавжуд кредитлаш механизмидаги юқори гаров таъминоти ва фоиз ставкалари бу борада кўзланган самарани бермаяпти.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда, молиявий соҳани ривожлантиришга, зарурий инфратузилмани (молиявий ташкилотлар, ихтисослаштирилган фондлар ва бошқалар) шакллантиришга қаратилган комплекс чора-тадбирларни амалга ошириш мақсадга мувофиқдир. Хўжалик юритувчи субъектлар учун молиявий ресурсларнинг шаффофлигини оширишга йўналтирилган чора-тадбирларни ишлаб чиқиш, жумладан, кичик бизнес субъектлари томонидан ишлаб чиқариш ускуналари сотиб олиш учун кредитлар ажратиш жараёнини соддалаштириш, конвертацияга қўйиладиган кредитлар учун фоиз ставкалари белгилаш муддатларини қайта кўриб чиқиш, воситачилик кафолатлари олиш, устувор лойиҳалар бўйича фоиз ставкаларини субсидиялаш муҳим аҳамиятга эга.

Шунингдек, тадбиркорларни янги техника ва технологияларни ўзлаштириш ва ишлаб чиқаришга киритиш бўйича замонавий лойиҳаларни амалга ошириш жараёнига ва бизнес алоқаларини йўлга қўйиш учун инновацион ярмаркаларга жалб қилиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Умуман олганда, тадбиркорликни ривожлантириш вилоятда ишбилармонлик муҳитини яхшилашни талаб этади. Ишбилармонлик муҳитини яхшилашда қуйидаги масалаларга эътибор қаратиш муҳим аҳамиятга эга: рақобатдош, юқори сифатли

маҳаллий хомашё ва материаллар бозори ривожланишини рағбатлантириш; бизнесни ташкил қилиш ва юритишни енгиллаштириш учун шароит яратиш – маъмурий тартиб-таомилларни тезлаштириш ва тўсиқларни камайтириш; бизнесни рўйхатдан ўтказиш ва юритиш билан боғлиқ транзаксия харажатларининг камайтириш таъминлаш.

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш бўйича ўтказилган таҳлил натижаларига кўра, Тошкент вилоятида тадбиркорликни ривожлантиришда иккита асосий масала яққол кўзга ташланмоқда.

1. Минтақада маҳаллий ташаббускорликни ошириш истиқболлари. Маҳаллий ташаббускорликни оширишнинг минтақа учун энг муҳим жиҳатларидан бири – бу йирик саноат билан кичик бизнес ўртасидаги кооперацион алоқаларни янги даражага кўтаришдир. Бу борада вилоят бошқа ҳудудларга нисбатан катта имкониятларга эга. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик вакиллари билан йирик ишлаб чиқариш корхоналари ўртасида иқтисодий алоқаларни боғловчи лойиҳалардан бири – бу аутсорсинг хизматини замонавий йўлга қўйишдир. Булардан бири сифатида саноат йўналишидаги тадбиркорларнинг тарқоқ фаолиятини уюшган саноат ишлаб чиқариш даражасига кўтариш мақсадида барча ҳудудларда кичик саноат зоналарини шакллантиришга жиддий эътибор қаратиш лозим бўлади. Айни пайтда вилоятда ташкил этилган саноат зоналарининг деярлик барчасида электр, сув, газ таъминоти ва бошқа коммуникациялар яхши ташкил этилмаганлиги туфайли юқори натижаларга эришилмаяпти.

2. Йирик саноат билан кичик бизнесни боғлашда “Янгиликларни техник жорий қилиш парклари” ташкил этишни яна бир муҳим йўналиш сифатида таклиф қилиш мумкин. Вилоятда мавжуд йирик саноат корхоналарининг янгиликларни тез ўзлаштиришга мойилиги ва бу борада мослашувчанлиги, бозор шароитидан келиб чиққан ҳолда таваккалчиликларга бориш имкониятлари кичик бизнесга нисбатан анча паст даражада. Шу туфайли ҳам вилоят саноатида инновацион ишланмаларни ўзлаштириш жуда паст даражада қолмоқда. Бунинг учун, энг аввало, янги турдаги маҳсулотларни ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш, яъни, уларни юқори технологик даражада ўзлаштириш (имитация қилиш) вилоят саноати учун муҳим аҳамиятга эга. Ушбу йўналишда биринчи босқичда (2022 йилга-

ча) маиший техника маҳсулотлари ва машинасозликда деталлар ва бутламалар ишлаб чиқаришни маҳаллийлаштириш, иккинчи босқичда эса (2022-2030 йилларда) ушбу маҳсулотларнинг инновацион турларини яратиш борасида иш олиб бориш

мақсадга мувофиқ бўлади. Умуман олганда, “Янгилекларни техник жорий қилиш парклари” ташкил этишни концептуал жиҳатдан қайта кўриб чиқиш керак.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикасининг “Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида”ги 2012 йил 2 май, ЎРҚ-328-сонли Қарори. www.lex.uz
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2020 йил 29 декабрдаги 2021 йил учун мўлжалланган энг муҳим устувор вазифалар ҳақидаги олий Мажлисга Мурожаатномаси.
3. Ходиев Б.Ю., Қосимова М.С., Самадов А.Н. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик. Т.: ТДИУ 2015.,
4. Eshov M.T. O'zbekistonda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning rivojlanishi: omillar, natijalar va istiqbollar. Monografiya- 2017.
5. Thorarinn G. Petursson. “Small business and private entrepreneurship” // SUERF – The European Money and Finance Forum Vienna 2005 [3-] <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/163470/1/suerf-study-2005-5.pdf>
6. www.stat.uz
7. Тошкент вилояти статистика бошқармаси www.toshvilstat.uz

Иқтисодий ривожлантиришга инвестицияларни жалб этишни фаоллаштириш: замонавий тенденция ва хорижий мамлакатлар тажрибаси

Активация инвестиций в экономическое развитие: современные тенденции и опыт зарубежных стран

Activation of investment in investment in economic development: modern tendencies and experience of foreign countries

Абдулла МИРСОДИҚОВ,
Фаргона давлат университети таянч докторанти.

Аннотация

Мақолада Ўзбекистонда инвестиция фаолиятини амалга оширишнинг ҳудудий хусусиятлари таҳлил этилган. Ҳудудларда амалга оширилаётган инвестиция фаолиятини самарали олиб боришда инвестиция фаолиятининг муҳим жиҳатларига эътибор қаратиш лозимлиги, инвестицияларни жалб этиш механизмларини шакллантириш ва уларни тадрижий тарзда такомиллаштириб бориш, маҳаллий инвестициявий фаолликни оширишда инвестиция фондларини ташиқ этиш ва уларни доимий ривожлантириб бориш бўйича илмий асосланган таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилган.

В статье представлен углубленный анализ региональных особенностей инвестиционной деятельности в Узбекистане. Разработаны научно обоснованные предложения и рекомендации о необходимости уделять внимание важным аспектам инвестиционной деятельности при эффективном ведении инвестиционной деятельности в регионах, формировании и постепенном совершенствовании механизмов привлечения инвестиций, создании и устойчивом развитии инвестиционных фондов с целью увеличить местную инвестиционную активность.

The article provides an in-depth analysis of the regional features of investment activities in Uzbekistan. Scientifically based proposals and recommendations have been developed on the need to pay attention to important aspects of investment activities in the effective conduct of investment activities in the regions, the formation and gradual improvement of investment attraction mechanisms, the establishment and sustainable development of investment funds to increase local investment activity.

Кириш

Жаҳон иқтисодиёти ривожланишининг замонавий шароитларида миллий иқтисодиётнинг барқарор ўсиш суръатларини таъминлашнинг зарурий шарт-шароитларидан бири ривожланган молиявий воситачилик тизимининг мавжудлиги ҳисобланади. Чунончи, молиявий воситачилар ссуда капиталининг самарали ҳаракатини таъминлашга, мамлакатдаги ин-

вестициявий фаолликни оширишга хизмат қилади. Республикамиз ва унинг алоҳида ҳудудлари иқтисодиёти барқарорлиги инвестиция сиёсати билан чамбарчас боғланган. Мамлакатимиз ижтимоий ва иқтисодий ривожланишида ҳудудлар ўртасидаги ўзаро иқтисодий фарқланишлар ва номувофиқларни камайтиришда ўзига хос ўринга эга. Бу эса, ўз ўрнида, ушбу имкониятлардан оқилона фойдаланиш ҳудудларда

Калит сўзлар: инвестиция фаолияти, инвестиция фонди, маҳаллий ва хорижий инвестиция, эркин иқтисодий зоналар, инвестициявий фаоллик, қимматли қўғозлар.

мавжуд барча ресурслардан фойдаланишни самарали амалга ошириш ҳамда минтақавий иқтисодиётнинг таркибий жиҳатдан такомиллаштиришга замин яратди.

Фаол инвестиция сиёсати натижасида иқтисодиётни модернизациялаш, янги ишлаб чиқариш қувватларини барпо этиш, мавжуд корхоналарни техник-технологик жиҳатдан янгилаш, илғор технологияларни татбиқ этиш, янги иш ўринларини яратиш ва шу асосда мамлакат иқтисодиётининг барқарор ва бир маромда ривожланишини таъминлаш имконияти яратилиши ҳам ҳеч кимга сир эмас. Тараққий этган хорижий давлатлар тажрибасига кўра, хорижий инвестиция жалб қилиниши мазкур мамлакатнинг юксак даражада тараққий этишида ҳал қилувчи омиллардан бири бўлган. Ислохотларнинг тадрижийлиги мамлакатимизнинг инвестиция сиёсати миллий иқтисодиётда маълум таркибий ўзгаришлар юз беришига имконият берди, ўз навбатида бозор муносабатлари шаклланишига ижобий таъсир этди ва иқтисодий барқарорлик учун зарурий шарт-шароитларни юзага келтирди.

“2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси”да ҳам ишлаб чиқаришни модернизация қилиш, фаол инвестиция сиёсатини олиб бориш ва уларни амалга ошириш натижасида минтақаларнинг иқтисодий салоҳиятини янада кенгайтириш, экспорт салоҳиятини юксалтириш борасида инвестицион самарадорликни баҳолаш каби вазифалар белгилаб берилган. Мамлакатимизда юз бераётган муҳим таркибий ўзгаришлар натижасида нафақат инвестицияларнинг ички манбаларига бўлган, балки бошқа манбаларга бўлган эҳтиёжнинг ошишига олиб келмоқда. Шу боисдан, хорижий инвестицияларни юқори ҳажмда жалб этиш билан бирга, маҳаллий инвестициялаш имкониятларини оширишга имкон берувчи инвестиция фондларини ташкил этиш ва уларни ривожлантириш муҳим бўлиб қолмоқда. Умуман олганда, республикамиз ҳудудларининг табиий ресурсларга бойлиги инвестиция муҳитини янада жозибадор қилишга имкон беради. Шу боисдан, мавжуд вазиятни тўғри баҳолаган ҳолда инвестицияларни жалб этишни ва уни минтақалар иқтисодиёти ривожланишига кўмаклашиш зарурати туғилмоқда.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили

Иқтисодий интеграциялашув шароитида инвестиция фаолиятини молиялаштиришнинг бозор механизмларини жорий этиш, инвестиция фондларининг қимматли қоғозлар бозорини ривожлантиришдаги

ўрнини кучайтириш, инвестицион муҳит жозибадорлигини оширишнинг илмий-услубий асосларини такомиллаштириш, минтақаларнинг ҳудудий салоҳияти, тадбиркорлик фаолиятига инвестиция жалб қилишнинг минтақавий хусусиятлари бўйича бир қанча илмий изланишлар олиб борилган. Профессор Ҳ.Ф. Каримов томонидан мамлакат ичкараси ва ташқарисида янги корхона яратиш ва ҳудудларда мавжуд корхоналарни замонавийлаштириш, энг янги техника ва технологияларни ўзлаштириш, ишлаб чиқариш даражасини ошириш бўйича изланишлар олиб борилган.

Иқтисодиёт фанлари доктори Ш.И. Мустафақуловнинг ишларида минтақалардаги табиий ресурслар захираси, инвесторлар учун яратилган имтиёзлар, инфратузилма ҳолати, ҳудудларнинг инвестицион рейтингини хорижий инвестициялар оқими ҳамда ички инвестицияларнинг фаоллашувига таъсир кўрсатиши, бунда асосий капиталга йўналтирилган инвестициялар ҳажми инвестицион салоҳият ва иқтисодий салоҳият кўламининг юзага келишини таъминланиши юзасидан таклиф ва тавсиялар келтирилган.

Шунингдек, Ш.И. Мустафақулов томонидан инвестиция фаолиятини ривожлантириш, тадбиркорликни кўллаб-қувватлаш ва ҳудудларда мазкур фаолиятни ривожлантириш бўйича инвестициялар жалб қилиш самарадорлигини оширишга қаратилган илмий таклифлар ишлаб чиқилган. Миллий иқтисодиётни модернизациялаш шароитида Ўзбекистонда инвестиция фаолиятини амалга оширишнинг ҳудудий хусусиятлари, инвестиция фондларини ривожлантириш ва бу борада илғор хориж тажрибаларидан ижодий фойдаланиш имкониятлари масалалари алоҳида, мустақил илмий тадқиқот объекти сифатида ўрганилмаган. Ушбу илмий муаммони иқтисодий адабиётларда етарли даражада ўрганилмаганлиги ва илмий-амалий аҳамиятга эга эканлиги мазкур мақола мавзусининг танланишига асос бўлди.

Тадқиқот методологияси

Тадқиқот жараёнида Ўзбекистон Республикаси ҳудудлари бўйича асосий капиталга киритилган инвестициялар ҳажмини статистик гуруҳлаш, таҳлил қилиш, эксперт баҳолаш, тизимли ёндашув, таққослаш, қиёсий таҳлил, инвестиция фондлари маблағлари ҳисобидан лойиҳаларни молиялаштириш учун SWOT-таҳлил усулларида фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар

Таъкидлаш лозимки, ҳар қандай инвесторнинг бош мақсади ўз сармоясини самарали жойлаштириш ва юқори даражада фойда олиш бўлганлиги сабабли,

улар ўз инвестицияларини юқори даромад олиниши мумкин бўлган соҳаларга киритишга ҳаракат қилдилар. Натижада қолган соҳалар эътибордан четда қолиши муқаррардир. Бу ҳолатни ўз вақтида аниқлаш ва тегишли чоралар кўрган ҳолатда тартибга солиш иқтисодиётнинг бир текис ривожланишини таъминлайди ҳамда мавжуд ички ресурслар четга чиқиб кетишининг олдини олади.

Республикаимиз ҳукумати томонидан олиб борилаётган оқилана инвестиция сиёсати иқтисодиётнинг барча соҳаларига мутаносиб равишда инвестицияларни жалб этишга замин яратмоқда. Шунингдек, хорижий инвестицияларни жалб этишнинг муҳим ташкилий шаклларида бири бўлган эркин иқтисодий ҳудудлар ташкил этиш орқали хорижий инвестицияларни фаол жалб этиш тажрибаси ҳам ўз самарасини бермоқда.

Президентимиз 2020 йил 9 январь куни “Ўзбекистон Республикасининг 2020-2022 йилларга мўлжалланган Инвеститсия дастурини амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарорни имзолади. Қарор билан Ўзбекистон Республикасининг 2020-2022 йилларга мўлжалланган Инвестиция дастури тасдиқланди. Унда:

* 850,5 трлн. сўм инвестициялар, шу жумладан, 35,5 млрд. АҚШ доллари миқдоридаги хорижий инвестициялар ўзлаштирилишини назарда тутувчи 2020-2022 йилларда капитал қўйилмаларни ўзлаштиришнинг йиғма прогноз параметрлари, шунингдек, 2020-2022 йилларда инвестициялар ва кредитларни ўзлаштириш ҳамда жалб қилишнинг прогноз параметрлари;

* 206 та янги ишлаб чиқариш қувватлари ва 31 мингдан зиёд иш ўринлари яратилишини назарда тутувчи 2020 йилда йирик ишлаб чиқариш объектлари ва қувватларини ишга тушириш манзилли дастури кўрсатилган. Қиймати 50 млн. АҚШ долларида ошадиган ва хорижий инвесторнинг улуши 50 фоиздан кам бўлмаган инвестиция лойиҳалари доирасида ишлаб чиқариш майдонидан ташқаридаги зарур ташқи муҳандислик-коммуникация тармоқларини бюджет маблағлари ҳамда молиялаштиришнинг бошқа ички манбалари ҳисобидан қуриш тартиби мазкур инвестиция лойиҳалари қуйидаги талабларга мос келган тақдирда қўлланилади:

* лойиҳанинг иқтисодий самарадорлиги мавжудлиги;

* Урбанизация агентлигининг лойиҳани сўралаётган ер участкасида жойлаштиришнинг мақсадга муво-

фиқлиги тўғрисидаги ҳулоаси мавжудлиги;

* лойиҳанинг лойиҳаолди ҳужжатида давлат экология экспертизасининг ижобий ҳулоаси мавжудлиги.

2020 йилда ўзлаштирилаётган инвестицияларнинг салмоқли қисми тўғридан-тўғри хорижий сармоялар ва кредитлар бўлишини алоҳида қайд этмоқчиман. Инвесторларни қўллаб-қувватлаш мақсадида уларга солиқларни бўлиб-бўлиб тўлаш, инфратузилма яратиш харажатларини қисман давлат томонидан қоплаш механизмлари жорий этилмоқда. Шунингдек, фойда солиғини ҳисоблашда янги технологик ускуналар харид қилиш, янги объектларни қуриш ва модернизация қилиш харажатлари бўйича чегирмалар кенгайтирилди. Мавжуд 3 мингга яқин давлат иштирокидаги корхоналарни хатловдан ўтказиб, хусусий сектор ва рақобат ривожланган йўналишлардаги корхоналарда давлат иштирокини кескин камайтириш чораларини кўриш керак. Навоий ва Олмалиқ тоғ-кон металлургия комбинатлари каби йирик саноат корхоналарида янги инвестицион лойиҳаларни амалга ошириш билан бирга, ушбу корхоналарни халқаро молия бозорининг тўлақонли иштирокчисига айлантириш лозим.

Бунинг учун 2020 йилда халқаро стандартлар асосида молиявий ҳисоботларни тузиш, захираларни қайта ҳисоблаш, корпоратив ошкораликни татбиқ этиш каби ишларни якунлаш зарур. Нефть-газ соҳасидаги давлат корхоналарини бошқаришга хорижий экспертларни жалб этиб, уларнинг самарадорлигини ошириш ва харажатларини оптималлаштириш, қарз миқдорини камайтиришга эришиш лозим. 2020 йилнинг якунлари бўйича асосий воситаларга киритилган тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар ҳажми 2019 йилнинг шу даврига нисбатан 101,5 фоизни ёки 6,6 млрд. долларни ташкил этди. Бу ҳақда Инвестициялар ва ташқи савдо вазирлигида бўлиб ўтган брифингга айтиб ўтилди. Дастлабки ҳисоб-китобларга кўра, инвестиция дастури доирасида 197 лойиҳа амалга оширилди ва шунинг ҳисобига 38 минг ишчи ўрни яратилди.

Бундан ташқари, ҳудудий инвестиция дастурлари доирасида жами 59,1 трлн. сўмлик 10 586 лойиҳа амалга оширилди ва бу 131,5 мингга янги иш ўрни ташкил этилишига имкон берди. Шунингдек, учрашувда ташқи савдо фаолияти кўрсаткичлари кўриб чиқилди – жумладан, 2020 йил якунларига кўра, экспорт ҳажми 15,1 млрд. долларни ташкил этгани таъкидланди. Шу билан бирга, 47 турдаги янги маҳсулотларни экспортга етказиб бериш йўлга қўйилди ва бир

қатор мамлакатларнинг янги истиқболли бозорларига чиқишга эришилди. Айланма маблағларни тўлдириш мақсадида экспорт қилувчиларга берилган кредитлар миқдорининг 50 фоизигача бўлган қисмини кафолатлаш тартиби ҳам йўлга қўйилди. 2021 йилда прогнозга асосан, хорижий инвестициялар ҳажми 10,5 млрд. долларни ташкил этади, шундан 7,6 млрд. доллари тўғридан-тўғри хорижий инвестициялардир. Ўз навбатида, 226 та йирик, юқори иқтисодий аҳамиятга эга саноат лойиҳаси ишга туширилади ва 34 мингта иш ўрни ташкил этилади. Худудий инвестиция дастурлари доирасида 94,8 тран. сўмлик маблағ ўзлаштирилиши ва 7106 инвестиция лойиҳаси ишга туширилиши режалаштирилган бўлиб, бунинг натижасида қарийб 162 мингта янги иш ўрни яратилади.

Хулоса ва таклифлар

Худудларда амалга ошириладиган инвестиция фаолиятини самарали олиб боришда инвестиция фаолиятининг муҳим жиҳатларига эътибор қаратиш лозим. Жумладан, инвестицияларни жалб этиш механизмларини шакллантириш ва уларни тадрийжий тарзда такомиллаштириб бориш, маҳаллий инвестициявий фаолиятни оширишда инвестиция фондларини ташкил этиш ва уларни доимий ривожлантириб бориш муҳим, деб ҳисоблаймиз. Олиб борилган тадқиқотлар асосида инвестиция фондларини ташкил этишда қуйидагиларга эътибор қаратиш лозим, деб ўйлаймиз:

- мамлакатимиз вилоятларида инвестицион жозибадорликни оширишга қаратилган худудий ривожлантириш концепциясини ишлаб чиқиш лозим. Бу вилоятларда инвестицион фаолиятнинг сезиларли

даражада ўсишини таъминлайди, замонавий ишлаб чиқаришни ташкил этишга маблағлар жалб этиш имкониятларини кенгайтиради, бутунги кунда долзарб ҳисобланган янги иш ўринлари сонининг ортишига олиб келади. Шунингдек, ижтимоий соҳанинг мустаҳкамланишига ижобий таъсир кўрсатади, аҳоли пул даромадлари ва уларнинг тўлов қобилиятига эга талаблари ортишини таъминлайди;

- маълум бир лойиҳага давлат ва хусусий сектор маблағлари йўналтириш нисбатининг ҳуқуқий асосларини амалиётга жорий қилиш;

- танловга берилган лойиҳаларни танлаш муддатларини белгилаш;

- давлат маблағларини инвестиция фондларига йўналтиришда талаб этилувчи аниқ ҳужжатлар рўйхатини шакллантириш;

- худудларда хорижий инвестицияларни жалб этиш учун бозор инфратузилмасини янада ривожлантириш ҳамда худудларнинг ривожланиш хусусиятидан келиб чиқиб, истиқболли инвестиция лойиҳалари танловларини эълон қилиш ва унга хорижий инвесторларни кўпроқ жалб этиш имкониятини топиш;

- мамлакатимиз худудларида инвестицияларни молиялаштиришнинг бозор механизмларини кенг жорий этиш ва худуднинг инвестиция жозибадорлигини оширишнинг аниқ стратегиясини аниқлаб олиш лозим, деб ҳисоблаймиз.

- давлат томонидан қўллаб-қувватлаш муддатларининг қисқалиги;

- инвесторларда фонднинг имкониятлари тўғрисидаги ахборот шаффофлигини ошириш.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”-ги фармони. Т.: 7.02.2017 й.

2. Каримов Ҳ.Ф. Иқтисодий интеграциялашув шароитида инвестиция фаолиятини молиялаштиришнинг бозор механизмларини жорий этиш масалалари: монография. - Т.: 2007 й., – Фан ва технология, 240-б.

3. Мустафақулов Ш.И. “Ўзбекистонда инвестицион муҳит жозибадорлигини оширишнинг илмий-услубий асосларини такомиллаштириш” мавзусидаги докторлик диссертация иши автореферати. Тошкент. 2017 й.

4. Алматова Д.С. Тадбиркорлик фаолиятига инвестиция жалб қилишнинг минтақавий хусусиятлари. Монография. -Т.: “Ношир”, 2013 й. 194-б.

5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 27 сентябрдаги “Қимматли қозғалар бозорини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори.

6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 10 апрелдаги “Тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар жалб этилишини рағбатлантиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Фармони.

Жорий активлар таркибида дебиторлик қарзлар шаклидаги молиявий активларни бошқариш амалиёти таҳлили Анализ практики управления финансовыми активами в виде дебиторской задолженности в составе оборотных активов Analysis of financial asset management practices in the form of receivables as part of current assets

Исмоил ЗАЙНУТДИНОВ,
Тошкент давлат иқтисодиёт университети,
мустақил изланувчи.

Аннотация

Ушбу мақолада хом ашёлардан фойдаланиш жараёнида тугалланмаган ишлаб чиқариш шаклланиб, кейинчалик тайёр маҳсулотга айланиши, тайёр маҳсулотни реализация қилиш натижасида дебиторлик қарзларининг шаклланишига доир илмий тақлифлар берилган.

В статье даны научные рекомендации по формированию незавершенного производства по использованию сырья, которое затем конвертируется в готовую продукцию, формированию дебиторской задолженности в результате реализации готовой продукции.

This article provides scientific recommendations on the formation of work in progress in the use of raw materials, which are then converted into finished products, the formation of receivables as a result of the sale of finished products.

Кириш

Дебиторлик қарзлари яна пул шаклида пул маблағларига айланиб, фойданинг моддий асоси шаклланади. Шунинг учун ҳам жорий молиявий активларни комплекс бошқаришга йўналтирилган қарорлар қабул қилишда дебиторлик қарзларини бошқариш муҳим аҳамият касб этади.

Дебиторлик қарзлари – корхона томонидан контрагентларга товарлар етказиб бериш, хизматлар кўрсатиш ёки бюджет ва бюджетдан ташқари фондларга тўланган мажбурий тўловлари натижасида вужудга келадиган мажбуриятлар йиғиндисидир.

Молиявий ҳисоботларнинг халқаро стандартларига (МҲХС) мувофиқ (IAS 39) дебиторлик қарзлари ҳисолавий тавсифга эга бўлмаган молиявий актив сифатида эътироф этилиб, молиявий бозорларда муомала жараё-

нида фаол иштирок этмайди ва ушбу инструмент савдо операциялари учун мўлжалланмаган инструмент ҳисобланади¹.

Адабиётлар шарҳи

В.А. Лялиннинг таъкидлашича, корхона активлари – бу ўзи томонидан бошқариладиган, уларга сарфланган капиталдан шакланган, аниқланган қиймати, маҳсулдорлиги ва даромад олиш қобилияти билан ажралиб турадиган, доимий айланмани таъмилайдиган вақт, хавф ва ликвидлик омиллари билан боғлиқ бўлган иқтисодий ресурслар.

Корхонанинг активлари – бу молиявий менежментнинг энг муҳим категориялардан бири бўлиб, унинг назарий жиҳатлари иқтисодчилар томонидан етарли даражада чуқур ўрганилмаган. Активларни бошқариш тизимлари ва механизмларини янада ривожлантириш учун

Калит сўзлар: молиявий активлар, дебиторлик, кредиторлик қарзлари, номолиявий активлар, реал активлар, пул маблағлари.

¹ <https://www.ifrs.org/issued-standards/list-of-standards/ias-39-financial-instruments-recognition-and-measurement/#about>

зудлик билан ушбу молиявий менежмент учун зарур бўлган категориянинг назарий жиҳатлари тадқиқотларини чуқурлаштириш керак бўлади. Бу эса, биринчи навбатда, уни белгилайдиган муҳим хусусиятларини ҳар томонлама кўриб чиқишни талаб қилади.

Демак, тўлов қобилиятининг мазмунан икки қисм – актив ва пассив жиҳатлари мавжуд. Актив жиҳатлари, керакли ҳажмдаги пул маблағларининг мавжудлиги ва пассив жиҳати кечиктирилган кредиторлик қарзларининг мавжуд эмаслиги каби белгиларидадир.

Иқтисодчи В.Д. Герасимова ҳам тўлов қобилияти – нақд пул маблағларини тўлов мажбуриятларини ўз вақтида қайтара олиш имконияти сифатида баҳолайди².

Демак, юқоридаги фикрларни умумлаштирган ҳолда таъкидлаш жоизки, пул маблағлари аввало жорий мажбуриятларни қайтариш орқали тўлов қобилиятини яхшилашга хизмат қилади. Унинг таркиби ва динамикасига асосланган ҳолда пул маблағларининг ушбу вазифасини қай даражада бажарилиш ҳолатига баҳо бериш мумкин.

Тадқиқот методологияси

Таъкидланганидек, молиявий ҳисоботларнинг халқаро стандартларига (МХХС) мувофиқ (IAS 39) дебиторлик қарзлари ҳосилавий тавсифга эга бўлмаган молиявий актив сифатида эътироф этилиб, молиявий бозорларда муомала жараёнида фаол иштирок этмайди ва ушбу инструмент савдо операциялари учун мўлжалланмаган инструмент ҳисобланади.

Дебиторлик қарзлари, биринчидан, фойда олиш мақсадида вужудга келадиган молиявий актив эмас. Иккинчидан, дебиторлик қарзлари молиявий бозорларда котировка қилинмайди. Ваҳоланки, инвестицияларнинг бошқа инструментлари, биринчидан, фойда олиш мақсадида муомалага чиқарилади, иккинчидан, ушбу инструментлар бозорларда эркин сотиш имконияти билан котировка қилинадиган инструментлар саналади.

Бундан ташқари берилган аванслар ва солиқлар бўйича олдиндан тўловлар бошқа дебиторлик қарздорлиги ҳисобланса-да, ушбу элементларнинг барчаси ҳам 39-молиявий ҳисоботларнинг халқаро стандартидаги дебиторлик қарзларига молиявий актив сифатида берилган тарифга тўлиқ мос келмайди. Масалан, капитал қурилишга берилган аванс тўловлари қондага кўра асосий воситаларда ҳисобга олинади. Ушбу ҳолат МХХСда дебиторлик қарздорлиги ҳисобини юритишнинг ягона стандартларини жорий қилиш заруриятини тасдиқлайди.

Шунингдек, дебиторлик қарздорлиги МХХСга мувофиқ актив сифатида тан олинishi учун бир қатор мезон-

ларга жавоб бериши керак:

- иқтисодий наф олиш эҳтимоли юқори даражада бўлиши;
- активнинг қиймати ишончли баҳоларга асосланиши.

Демак, умумий контекстда хулоса қиладиган бўлсак, дебиторлик қарзлари иқтисодий табиатига кўра, молиявий активлар туркумига киритилиб, шаклланиш манбаи нуқтаи назардан узоқ муддатли ва жорий дебиторлик қарзларига бўлинади.

Таҳлил ва натижалар муҳокамаси

Дебиторлик қарзлари айланма маблағларнинг муҳим элементи бўлиб, корхона активлари таркибида унинг улуши мамлакатдаги макроиқтисодий ҳолат ва пул-кредит тизимининг ривожланганлик даражасига боғлиқ. Бошқача айтганда, дебиторлик қарзлари тижорат кредити ва ўз мижозларига сотилган маҳсулотлар (кўрсатилган хизматлар, бажарилган ишлар) учун кечиктирилган тўловни тақдим этиш натижасида вужудга келади. Яъни, ишлаб чиқарилган товарлар ва хизматлар учун битимлар бўйича тўлов амалга оширилмаганда уни тўлаш санаси ўртасида вақт интервали юзага келганда, товарлар реализацияси дебиторлик қарзларини ҳисобга олиш шаклида акс этирилади. Шунинг учун ҳам ушбу жорий активларнинг элементи муомала фондларини ташкил қилишини аксарият иқтисодчилар эътироф этиб ўтишади. Дарҳақиқат, олинган дебиторлик қарзлари ўз маблағлари айланмасидан четга чиқиш ҳолатини кузатилишига ва натижада ушбу қарзларнинг ҳаддан зиёд кўпайиши жорий активлар айланишини секинлашувига олиб келади. Бироқ, корхонада унинг молиявий-хўжалик фаолияти жараёнида дебиторлик қарзларининг шаклланиши одатий, табиий ҳодиса эканлигини кўплаб иқтисодчилар таъкидлаб ўтишади³. Қарздор компания учун бу қўшимча айланма маблағларнинг гўёки текин манбаи бўлиб, кредитор компания учун бу ўз маҳсулотларини сотиш бозорларини сақлаш ва кўпайтириш имкониятидир.

Ўзининг иқтисодий табиатига кўра дебиторлик қарзлари товарлар (ишлар ва хизматлар) савдоси жараёнида ва ушбу жараён билан боғлиқ бўлмаган қарзларга бўлинади. Масалан, маҳсулот етказиб берувчилар ва буюртмачиларга бериладиган қарзлар ҳамда аванслар орқали товарлар реализациясини тезлаштириш ва мувофиқлаштириш вазифасини бажаради. Бунда дебиторлик қарзлари корхонада ташкил қилинадиган тақрор ишлаб чиқариш жараёнини мувофиқлаштириш, унга бевосита таъсир этиш имкониятларига эга бўлади. Шунинг учун

² Герасимова В.Д. Анализ и диагностика финансово-хозяйственной деятельности промышленного предприятия. М.: КНОРУС, 2011.-356 с.(с. 124).

³ Basto R., Pindado J. Trade credit during a financial crisis: A panel data analysis // Journal of Business Research. №66. - 2013. P. 614-620

1-чизма. Дебиторлик қарзлари ва унинг туркумлиниши⁴.

ҳам, дебиторлик қарзларининг қуйидаги икки табиати бўйича хулоса қилиш мумкин, яъни:

биринчидан, дебиторлик қарзлар дебитор-корхоналар учун қўшимча айланма активлар манбаи сифатида текинга жалб қилиниши мумкин бўлган тур ҳисобланади;

иккинчидан, кредитор-корхоналар учун ишлаб чиқарилган товарлар бозоридаги сотиш сегментини сақлаб қолиш ва кенгайтиришнинг молиявий инструменти;

учинчидан, корхонанинг келгуси давр харажатлари учун ички ва персоналлар ҳамда бюджет олдидаги мажбуриятлари юзасидан олдиндан тўловлар шаклидаги молиявий активларининг тури ҳисобланади.

Тузилган шартнома шартларига мувофиқ тадбиркорлик субъектлари қарздор контрагентлари жалб қилинган активлар бўйича тўловлар сифатида нақд пул тўловларини, бартер операциялари бўйича мажбуриятларни ба-

жаришни, ўзаро талаблар ҳисоби ёки бошқа бир қатор усуллардан фойдаланиши мумкинлиги иқтисодий фанда маълум⁵. Товар (иш, хизмат)лар сотилишидан қатъий назар дебиторлик қарзи ҳисобланмаган фойда солиғи базасидан фойда солиғини тўлайди. Бу ерда мантиқан қараганда дебиторлик қарзларининг фойдага алоқадорлиги кўринмаса-да, вақт интервали нуқтаи назаридан ўзаро алоқадорлик мавжуд бўлади.

Демак, бу ҳолатда дебиторлик қарзлари маълум қисмига корхонанинг ҳали олинмаган реал фойдаси сифатида қаралиши мумкин. Шунингдек, дебиторлик қарзларига иқтисодий табиати жиҳатидан жорий активларнинг элементи, иккинчидан, фойданинг бир қисми сифатида ҳам қараш мумкин.

1-жадвалдан кўриш мумкинки, жами дебиторлик қарзлари 2020 йилда 2014 йилга нисбатан 183 фоиз ўсган бўлса-да, ушбу ўсишни товар ишлаб чиқариш сиғи-

⁴ Муаллиф томонидан тизимлаштирилган.

мининг ортиши контекстида меъёрадаги ҳолат сифатида қабул қилиш мумкин. 2019 йилга нисбатан эса 2020 йилда камайиш кузатилаган бўлиб, 70,4 фоизни ташкил қилган. Ушбу дебиторлик қарзининг 2020 йилда 2014 йилга нисбатан ўсиш суръати 195,1 фоиз. 2019 йилга нисбатан 2020 йилда пасайиш кузатилиб, 86 фоиз бўлган. Демак, корхона жорий активларидаги таркибидаги дебиторлик қарзлари асосан товарлар реализациясини мақсадли равишда тезлаштириш, товарлар бозоридаги сегментини сақлаб қолиш ёки уни кенгайтириш вазифасини бажармоқда.

Шунингдек, шўба корхоналар қарзлари ҳам 2014-2019 йилларда номинал қиймати жиҳатидан юқори кўрсаткични ташкил қилиб, 2020 йилда 202,4 млн. сўм бўлган. Таҳлил қилинаётган даврда тез ўсиш суръатида

га солиқлар ва тўловлар бўйича аванслар ҳисобланади. Ушбу дебиторлик қарзларининг ўсиши 2014 йилга нисбатан 2020 йилда 1881,0 фоизни, 2019 йилга нисбатан эса 593,0 фоизни ташкил қилган.

Дебиторлик қарзларини шакллантириш ички ва ташқи омиларнинг мавжудлигига боғлиқ. Ташқи омилар корхона фаолиятига боғлиқ эмас ва уларнинг таъсирига таъсир қилиш мумкин эмас.

Аксарият таҳлилчи-иқтисодчилар томонидан этироф этиладиган дебиторлик қарзи миқдорини белгиладиган ташқи омиларга қуйидагилар киради:

– мамлакат иқтисодиётининг умумий ҳолати (инфляция даражаси, нархларнинг номуаносиблиги, давлат бюджети дефицити ва бошқалар): иқтисодиётдаги циклик тавсифдаги инқироз ҳолати ва тўлов тизими

1-жадвал.

“Навоийдонмахсулотлари” акциядорлик жамияти дебиторлик қарзлари таркиби ва динамикаси
тўғрисидаги маълумот, млн. сўм⁶

	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2020 йилда 2014 йилга нисбатан ўсиш, фоизда	2020 йилда 2014 йилга нисбатан ўсиш, фоизда
Дебиторлик қарзлари	14392,3	17965,5	21647,6	26478,1	24073,2	37496,1	26394,6	183,4	70,4
Сотиб олувчилар ва буюртмачилар қарзлари	751,4	956,8	4451,6	6937,7	1386,3	1320,5	976,8	130,0	74,0
Шўба корхоналар қарзлари	2065,2	4248,1	4914,8	5034,4	6654,4	10434,2	202,4	9,8	1,9
Персоналларга берилган аванслар	3,9	1,7	1,4	1,2	1,2	0,6	4,5	115,4	750,0
Махсулот етказиб берувчилар ва буюртмачиларга берилган аванслар	10703,4	11912,6	11470,9	13875,1	15048,6	24274,3	20885,1	195,1	86,0
Бюджетга солиқлар ва тўловлар бўйича аванслар	191,7	173,3	169,8	168,3	249,4	608,1	3605,8	1881,0	593,0
Давлат мақсадли фондларига аванслар	22,5					64,9	43,7	194,2	67,3
Бошқа операциялар бўйича персоналлар қарзлари	161,3	226,3	189,9	257,2	249,2	240,8	224,9	139,4	93,4
Бошқа дебиторлик қарзлари	492,8	446,7	449,1	204,1	484,1	552,6	451,3	91,6	81,7

дебиторлик қарзларининг турларидан бири бюджет- билан боғлиқ муаммолар, нақд пулсиз ва нақд пулдаги

⁵ Безверхая, Е. А. Учет и анализ дебиторской задолженности: учеб. Пособие. - Омск: ФГОУ ВПО ОмГАУ, 2008. с. 81 (123 с).

⁶ “Навоийдонмахсулотлари” акциядорлик жамияти йиллик молиявий ҳисоботлари асосида муаллиф томонидан шакллантирилган.

ҳисоб-китоблар ўртасидаги қиймат эквивалентидаги тафовут, монетизация даражасининг паст кўрсаткичи, тижорий соҳадаги тадбиркорлик субъектларининг тўловга қодирлиги билан боғлиқ муаммолар;

– иқтисодий тармоқларига хос муаммолар, тармоқлардаги мавжуд ишлаб чиқариш занжиридаги узилишлар;

– кредит ресурсларини олишга имконият ва ундаги транзакцион харажатларнинг умумий қиймати ва кредитлар бўйича фоизларнинг бозор даражасидан юқори ставкалари дебиторлик қарзларига таъсир этувчи омил ҳисобланади. Шунингдек, тижорат банкларининг кредит сиёсати ва бозор ҳажми ҳамда унинг тўйинганлик даражаси: маҳсулотни сотиш қулайлигига таъсир қилади; сотиш ҳажмининг ошиши, қоида тариқасида, дебиторлик қарзи миқдорининг ошишига олиб келади;

– истеъмолчиларнинг эҳтиёжлари ва истеъмол сифати ва бошқа омиллар таъсир этади.⁷

Ушбу омиллар таъсирида дебиторлик қарзларининг таркибий тузилмасида ўзгариш тенденциялари кузатилади. Бундай омиллар таъсиридаги ўзгариш тенденциялари дебиторлик қарзлари элементларининг иқтисодий табиатига боғлиқ бўлади.

Хулоса ва таклифлар

Мавзу доирасида олиб борилган тадқиқотлар натижасида қуйидаги хулоса ва таклифларни шакллантириш мумкин:

Биринчидан, дебиторлик қарзларининг жорий активлардаги улушининг пасайиши муомала фондларини қисқариш тенденциясини таъминлаб, ушбу ҳолат жорий

активларни ишлаб чиқариш жараёнидаги концентрациялашувини таъминлайди. Умуман ушбу кўрсаткич операция молиявий менежментда ижобий ҳолат ҳисобланиб, тўлов интизомини мустаҳкамлаши, жорий активлардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш имкониятларини яратади.

Иккинчидан, дебиторлик қарзларининг жорий активлардаги улушини пасайиб бориши, унинг айланувчанлигини ошириш бўйича чора-тадбирларни жами жорий активлар айланувчанлигига таъсири кучининг пасайишига олиб келади. Хусусан, дебиторлик қарзларини бошқариш самарадорлиги кўрсаткичларини жорий активларни бошқариш самарадорлигидаги аҳамиятини пасайишини таъминлайди.

Демак, истиқболда молиявий хизмат тизими олдида дебиторлик ва кредиторлик қарзларини мувозанатли бошқаришда дебиторлик ва кредиторлик қарзлари нисбатларини узлуксиз мониторингини олиб бориш вазифаси юкланади. Зотан, юқорида кўриб ўтганимиздек, дебиторлик қарзларининг ҳаддан зиёд юқори улуши молиявий нобарқарорлик рискин кучайишига олиб келиб, қўшимча молиявий эҳтиёжларни вужудга келтиради. Корхона пасивларидаги жорий кредиторлик қарзларининг жорий активлар таркибидаги дебиторлик қарзларидан ортиб кетиши ($K_{\kappa/\delta} > 1$) ликвидлигини йўқолиши рискин кучайишига олиб келиши мумкин. Ушбу коэффициент кредиторлик ва дебиторлик қарзларини мувозанатли бошқаришнинг асосий мезонларидан бири сифатида ҳисобга олиниши мақсадга мувофиқ.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. <https://www.ifrs.org/issued-standards/list-of-standards/ias-39-financial-instruments-recognition-and-measurement/#about>
2. Basto R., Pindado J. Trade credit during a financial crisis: A panel data analysis // Journal of Business Research. №66. - 2013. P. 614-620
3. Безверхая Е.А. Учет и анализ дебиторской задолженности: учеб. пособие. - Омск: ФГОУ ВПО ОмГАУ, 2008. с. 81 (123 с).
4. “Навойдонмаҳсулотлари” акциядорлик жамияти йиллик молиявий ҳисоботлари.
5. Ўзбекистон Республикаси Солиқ Кодекси. Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 21.04.2021 й., 03/21/683/0375-сон; 29.04.2021 й., 03/21/689/0395-сон).
6. www.lex.uz- электрон ахборот ҳуқуқий тизим маълумотлари.
7. Международный стандарт финансовой отчетности (IAS) 7 «Отчет о движении денежных средств».
8. Кастраницкая Т.И. Экономическая сущность денежных средств и платежеспособности предприятия.
9. Ковалев В. В. Финансы. Учебник. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Проспект, 2007 г. 626 с. (с. 346)

⁷ Интернет расмий манбалари асосида шакллантирилган.

Суғурта компанияларининг инвестиция фаолиятини молиялаштириш механизми Механизм финансирования инвестиционной деятельности страховых компаний Mechanism of financing investment activities of insurance companies

Истора КАДИРОВА,
Тошкент молия институти тадқиқотчиси.

Аннотация

Мақолада суғурта компаниялари молиявий потенциалининг шаклланиши, устав капиталлари ва уларни тўлдирилиш манбалари келтирилган. Суғурта компаниялари инвестиция портфелининг ўзгариш динамикаси таҳлил қилинган.

В статье описывается формирование финансового потенциала страховых компаний, уставного капитала и источников их пополнения. Проанализирована динамика изменения инвестиционного портфеля страховых компаний.

The article describes the formation of the financial potential of insurance companies, the authorized capital and sources of their replenishment. The dynamics of changes in the investment portfolio of insurance companies is analyzed.

Ўзбекистон суғурта бозори дунё суғурта бозорида сезиларли ўринни эгалламаса-да, жадал ва барқарор ривожланиш аъъанасига эга эканлиги билан ажралиб туриши кузатишмоқда. Суғурта молиявий хизматлар бозорида инвестицияларни ривожлантиришга қаратилган муҳим институтлардан бири ва бутун мамлакат иқтисодиётини молиялаштиришнинг омили ҳисобланади.

Суғурта ташкилотларининг молиявий потенциали ўз маблағлари ва жалб қилинган маблағлар манбааси (суғурта захиралари) компания активлари асосида шаклланади. Шу маънода суғурта ташкилотларининг молиявий ресурслари уларнинг молиявий потенциалини белгилаб беради [1].

1-чизма. Жами суғурта компаниялари устав капиталли динамикаси млрд. сўм¹

Суғурта ташкилотларининг жалб қилинган маблағлари даромад шаклида келиб тушувчи суғурта мукофотлари ҳисобидан (суғурта захираси сифатида), банк кредитлари, иш ҳақи, солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар бўйича кредиторлик қарзлар ҳисобланади. У баланс пассивининг иккинчи бўлимида “Мажбуриятлар” деб номланади. Булардан

Калит сўзлар: суғурта, суғурта бозори, молиявий хизматлар, суғурта мукофоти, суғурта ташкилотлари, молиявий потенциал, инвестицион портфель.

¹ www.mf.uz. Суғурта назорати давлат инспекциясининг Молия Вазирлигига берган маълумотлари асосида муаллиф томонидан тайёрланди.

ташқари харидорлар ва буюртмачилардан олинган аванслар, кўзда тутилган даромадлар, харажатлар ва тўловлар захираси, даргумон қарзлар бўйича захиралар ва бошқа қисқа муддатли пасивлар ҳам ушбу бўлимда акс эттирилади.

Суғурта ташкилотларининг молиявий потенциаллини ва ресурсларини шаклланишида суғурта ташкилотининг оладиган даромадлари ва сарф қилинувчи харажатлари асосий манбаа ҳисобланади [2]. Суғурта ташкилотларининг даромадлари ва харажатлари асосида унинг молиявий натижаси ҳисобланади.

Суғурта компаниялари инвестиция фаолияти кейинги йилларда ижобий ўзгаришларга эга. Чунки, суғурта бозорида йиғилган мукофотлар самарали инвестиция фаолиятига йўналтирилмоқда. 2020 йил якунлари бўйича суғурта компанияларинг инвестицион портфели сезиларли даражада ўсди. Таҳлил қилинаётган даврда, Молия вазирлигининг маълумотларига кўра, суғурта компанияларининг инвестициялари ҳажми жорий йилда 2711,9 млрд. сўмни ташкил этган.²

Суғурта компанияларининг ўз маблағлари ва даромадларининг ошиши уларга суғурта захираларини шакллантириш ва инвестициялар ҳажмини ошириш имконини беради. Суғурта компаниялари инвестиция фаолиятларини суғурта захираларини жойлаштириш низомига мувофиқ захираларини даромадлилик, қайтарувчанлик, диверсификация ва ликвидлилик тамойиллари асосида жойлаштиришади. Таҳлиллар шуни кўсатадики, суғурта компаниялари учун энг ишончли инвестиция объектлари ҳали ҳам банк депозитлари ва қимматли қоғозлар ҳисобланади [3].

Ривожланаётган бозорларда иқтисодий ўсиш прогнози 8-9 фоиз даражасида бўлиб, умумий суғурта маҳсулотларига бўлган талаб ошишига омил бўлмоқда. Шу билан бирга, ҳаёт суғуртаси секторида қатор муаммолар юзага келмоқда, бунга асосий омил сифатида одатда паст фоиз ставкалари қўлланилиши сабаб бўлганлиги таъкидланмоқда. Шунга қарамадан, сўнгги икки йил давомида глобал бозорда ҳаёт суғуртаси бўйича суғурта мукофотлари 4 фоизга ошиши ва ушбу анъана ривожланаётган бозорларга хос эканлиги намоён бўлмоқда. Ривожланаётган давлатлар яппи ички маҳсулоти келгуси икки йил мобайнида тахминан 5 фоизга ўсиши тахмин қилинмоқда, бу ҳозирги 4 фоиз

даражасидаги кўрсаткичдан яхшироқдир. Қатор хорижий экспертларнинг фикрича, дунё бўйича умумий кўрсаткичлар ошган бўлишига қарамадан, иқтисодий ва савдо масалалари бўйича сиёсатнинг ноаниқлиги сабаб АҚШнинг суғурта соҳасидаги фаолияти пасайганлиги аниқланди. Таъкидлаш лозимки, глобал иқтисодиётнинг қуйидаги асосий муаммолари мавжудлиги кузатилади:

- Хитойда иқтисодий ўсишининг пасайиши;
- Нархлар бозор баҳосининг тушиши;
- Forex (ингл. Foreign Exchange) фонд бозорларида валюта курсининг кўтарилиши.

Муаммолар асосий прогнозлар ўз исботини топишига таҳдид солиши мумкин, аммо ўсиш суръатларига таъсир кўрсатмайди. Иқтисодий прогнозни такомиллаштириш ва пул-кредит сиёсатида кутилаётган ҳажм ўзгариши АҚШ ва Буюк Британияда давлат заёмларининг рентабеллигини ошириши мумкин [4].

Республика суғурта бозорини ривожлантириш суғурта компанияларини бевосита инвестиция соҳасига кенг жараёнда кириб бориш йўналишлари билан чамбарчас боғлиқдир. Ҳозирги вақтда суғурта компанияларининг инвестиция фаолиятини такомиллаштиришга тўсқинлик қилувчи қуйидаги омиллар мавжудлиги аниқланди:

- Республикамизда амалдаги қимматбаҳо қоғозлар бозорининг тўлиқ ривожланмаганлиги;
- Иқтисодиёт соҳасига инфляциянинг таъсири;
- Суғурта компанияларининг инвестиция фаолияти доирасининг торлиги;
- Суғурта фаолиятини амалга ошириш жараёнидаги муаммоларни ҳал этиш билан шуғулланувчи суғурталовчилар бирлашмаси-ассоциацияси фаолиятини ривожлантириш зарурлиги.

Мажбурий суғурта турларини ривожлантириш ва кенгайтириш, чунки, мажбурий суғурта жорий этилмасдан ихтиёрий суғурта бозори фаол ривожланмайди.

Суғурта захираларини узоқ муддатга жойлаштиришнинг ишончли инструментлари мавжуд эмаслиги.

Инвестиция объектлари ҳақидаги очиқ электрон ёки бошқа маълумотларнинг камлиги [5].

Суғурта компанияси инвестицион портфел тизими, унинг молиявий барқарорлигини таъминлаши лозим ва у одатда суғурта назорати меъёрлари билан белгиланади. Унда суғурта захираларининг

² <https://www.mf.uz> сайти маълумотларидан фойдаланилди.

вақтинчалик бўш турган маблағларини жойлаштириш тартиби белгиланган.

Суғурта компаниясининг инвестиция дастуридаги суғурта ҳодисаси эҳтимоллигини аниқлаш унинг фаолияти хусусиятидан келиб чиқади. Чунки, суғурта компанияси жисмоний ва юридик шахслар ҳаёти, соғлиги ёки мулкига тасодифан етадиган зарарни қоплашни суғурта шартномаси шартларига асосан ўз зиммасига олади. Шунинг учун инвестиция режалаштирилаётганда тўлов мажбуриятларининг бажарилиши эҳтимоллиги асосий факторлардан бири ҳисобланади.

Суғурта компаниялари қайта суғурталаш операцияларни олиб боришда узатувчи компания бўлиб, қайта суғурталаш бадалларини ушлаб қолади. Барча санаб ўтилган факторлар охириги натижасида суғурта компанияларида “бўш маблағлар”ни ташкил этади, фақатгина бу маблағлардан суғурта учун эмас тижорат сифатида фойдаланиш мумкин бўлади. Ушбу маблағлар акция ва бошқа қимматбаҳо

қоғозлар ҳамда маълум миқдорда фойзалар олиш мақсадида маблағларни депозитга жойлаштиришга инвестиция қилинади [6].

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда суғурта компанияларини молиявий барқарорлигини инвестициялар орқали оширишда қуйидаги таклифлар ишлаб чиқилди:

Суғурта компаниялари инвестиция бозоридаги ролини янада ошириш учун иккиламчи бозорни ривожлантириш.

Электрон банклар, яъни, ахборотларнинг электрон кўринишидаги маълумотларини шакллантириш. Бу суғурта компанияларнинг бўш турган маблағларини инвестиция объектларини танлаш имкониятини беради.

Манзилли солиқ имтиёзлари бериш.

Босқичма-босқич суғурта ташкилотларининг доимий мижозларига кредит (ссуда, займ капитал, молиявий ёрдам....) амалиёти эксперимент сифатида жорий этиш ва ижобий натижаларни қўллаш.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. 12. ShennaevX. M. Sug'urta ishi. –Т.: «Turon iqbol», 2006. – 224 b.
2. Mirsadikov M.A. Abdusattarova D.M. «Osnovi strahovogo biznesa» Т.: TKS. 2009g. 116s.
3. NikulinaN.N., S.V. Berezina Strahovanie – М.: Ankil, 2003.
4. ShcherbakovV.A. Strahovanie. – М.: “KnoRus”, 2007.
5. M.A. Mirsadikov. O'zbekistonda sug'urta va qayta sug'urtalash // Sug'urta ishi. - 2006. - № 10.-S.20-23.
6. ShennaevX. M. Sug'urta ishi. –Т.: «Turon iqbol», 2006. – 224 b.

Банк тизимида маркетинг фаолиятини шакллантириш Формирование маркетинговой деятельности в банковской системе Formation of marketing activities in the banking system

Мумтозбегим ХОЛМАТОВА,
Тошкент давлат иктисодиёт университети магистранти.

Аннотация

Банк хизматлари соҳасида маркетинг фаолиятини шакллантиришнинг асосий мақсади – капитал бозори талабларига мослашиш учун зарур шароитлар яратиш, бозорни ўрганиш, рақобатбардошликни ва фойдалиликни ошириш бўйича тадбирлар тизимини ишлаб чиқишдан иборатдир.

Основной целью формирования маркетинговой деятельности в сфере банковских услуг является создание необходимых условий для адаптации к требованиям рынка капитала, разработка системы мер по изучению рынка, повышение конкурентоспособности.

The main purpose of the formation of marketing activities in the field of banking services is to create the necessary conditions to adapt to the requirements of the capital market, to study the market, to develop a system of measures to increase competitiveness and profitability.

Банк хизматлари соҳасида маркетинг фаолиятини шакллантиришнинг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат: банклар учун алоҳида қизиқиш уйғотадиган капитал бозоридаги талабларни ва унинг алоҳида сегментларини ўрганиш, фоизлар сиёсатини таҳлил қилиш, реклама, банк пассивлари ва активларини кенгайтириш, банк фаолиятини режалаштириш тизимини ишлаб чиқиш, ходимларни бошқариш, мижозларга хизмат қилишни ташкил этиш. Банк капитал бозорини таҳлил қилиб, ҳудуддаги объекларнинг ижтимоий руҳий хусусиятларини ҳисобга олиш асосида маблағлар (қўйилмалар, депозитлар) жалб қилиш ҳамда кредитлар ва ссудалар бериш бўйича дастур тузади. Шу маънода банк хизматлари бозорини эгаллашнинг аниқ усулларини белгилаб олиши зарур. Банкнинг барча бўлинмалари ана шу стратегияга асосланиб фаолият юритади.

Банк маркетингининг бошқа муҳим соҳаси қарз олувчиларнинг кредит қобилиятини таҳлил қилиш ҳи-

сбланади. Бунга кредитларни шартлайдиган омилларни ўрганиш киради. Шунинг учун ҳам банк қарз олувчининг кредитини кредит шартномасига мос равишда қайтариш имконияти ва шунга тайёрлигини ўрганиши жуда муҳимдир. Банк ўз зиммасига оладиган таваккал даражасини билиши, шунингдек, ўзи бера оладиган кредит ҳажминини ҳисобга олиши шарт. Мижознинг кредит қобилиятини таҳлил қилиш билан банкнинг кредит бўлими шуғулланади. У мижозлар тўғрисидаги ахборотларни тўплаш, қайта ишлаш ва таҳлил қилиш, умумлаштириш ва келгуси фаолиятини сақлаш билан шуғулланади. Банкдаги жамғармалар бўйича фоиз ставкалари даражаси, турли қимматли қоғозлар бўйича (акциялар бўйича дивидендлар ва хусусий ва давлат облигациялари бўйича фоизлар) олинадиган, шунингдек, суғурта полислари бўйича тўловлар ҳажми ўртасидаги нисбат катта аҳамиятга эга. Пулларни жамғаришнинг турли шакллари ўртасидаги бу нисбат пулни қаёққа қўйиш мақсадга

Калит сўзлар: банк стратегияси, реклама, банк пассивлари ва активларини кенгайтириш, банк ликвидлиги.

мувофиқроқ эканлигини кўрсатади: жамғарма шаклида банкками, қимматли қоғозларгами ёки сугурта полисигами? Банк маркетингининг иккинчи қисми бир қатор омиларга боғлиқ. Авваламбор, бу капитал бозорида турли иқтисодий соҳалари томонидан бўлган талабдир. Қоида тариқасида тижорат банклари қисқа муддатли ва ўрта муддатли қарз беришга ихтисослашади. Шунинг учун ҳам улар учун саноат, транспорт ва савдо корхоналарининг кредитга бўлган талабини баҳолаш муҳимдир, чунки, бу соҳалар иқтисодийнинг умумий ҳолатини кўрсатиб туради.

Стратегик мақсадга эришиш йўлида қуйидаги вазифалар бажарилиши лозим:

1) белгиланган мақсадларга эришишда банк капиталини етарлилик миқдорини таъминлаш;

2) банк фаолиятини дунёда қабул қилинган стандартлар, услубиятлар ва баҳолаш кўрсаткичлари тизимига мослаштириш;

3) банк ликвидлилигига қўйилган ЎЗРМБ ва халқаро талаблар доирасида бошқариш;

4) барқарор тарзда дивиденд кўринишидаги даромадларни тўлаш, банк мавқеини қўллаб-қувватлаш учун банк акциядорларини максимал даромадини таъминлаш;

5) банк бошқарув тизимини барча бўғинларида ўз таркибида моддий, ижтимоий, маънавий ва малакавий рағбатлантиришни оптимал тизимини жорий қилиш йўли билан банк соҳасидаги ишларда етарли тажрибага эга бўлган юқори малакали ходимлар билан таъминлаш;

6) мижозларга хизмат кўрсатиш сифатини ошириш ва улар билан самарали ишлаш методларини жорий этиш ва таъминлаш йўли билан ҳар бир мижозга индивидуал ёндашиш билан стандарт технологиялар уйғунлига асосланган мижозлар билан ишлашни янги фалсафасини жорий этиш;

7) Республиканинг чакана бозорида банк иштирокини кенгайтириш, кредитлаш бозоридаги улушини, аҳолига тақдим этилаётган кенг турдаги хизматларни жорий қилиш билан бирга жисмоний шахслар омонатларини ҳажмини бир вақтнинг ўзида ошириш;

8) корпоратив мижозлар билан ишларни кучайтириш, мижозларни максимал миқдорини банкка жалб этиш ва узоқ муддатли истиқболга уларни бириктириб қўйиш;

9) кенг мижозлар базасига таяниб, банкнинг активлар ва пасивлари таркиби ҳолати балансини таъминлаш ҳамда уларни бошқаришни замонавий усуллари қўллаш;

10) банк рискларини бошқариш тизимини жорий этиш;

11) ваколатлар тақсимотини оптимал тизимга ва бошқаришни иқтисодий дастакларига асосланган тез-

да ўзгарувчи вазиятларда банк бошқаруви тизимининг мослашувчанлигини таъминлаш;

12) ҳам иқтисодий ҳам ижтимоий факторларни ҳисобга олган ҳолда банкнинг филиал тармоқларини оптималлаштириш. Ривожлантиришни ташкил этиш босқичлари учун банк стратегиясида белгиланган кўпгина мақсад ва вазифаларни бажариши банк томонидан таъминланади. Жумладан:

– банкнинг молиявий потенциали ва бошқарув қарорларини тезкорлигини юқори даражада мустаҳкамлашга эришиши; – юқори ликвидлик, сифат ва даромадлиликни таъминлаш йўналишида активларни қайтадан таркибланиши; – банк рисклари билан боғлиқ бўлган қарорларни қабул қилиш жараёнарига субъектив факторлар таъсирини минималлаштириш ҳамда бошқарув органлари ва ходимлар ролини, жавобгарлигини кучайтириш йўналишларида банк бошқаруви методларига каттагина ўзгартиришларни киритилиши; – комплекс банк хизматларига эҳтиёжи бўлган янада йирикроқ мижозларни хизмат кўрсатишга жалб қилиш ҳисобидан хизмат кўрсатадиган мижозлар сафини кенгайтириш; – жамғарма операциялари ва нақд чет эл валютаси билан жисмоний шахслар учун банк операцияларини фаоллаштириш; – бир вақтнинг ўзида йирик компанияларга хизмат кўрсатувчи бозор сегментига чиқиш.

Банкнинг ишончлилиги ва ликвидлилиги юқори кўрсаткичлари банкка банклараро бозорда ишлашни ҳамда рақобат афзаллигини тақдим этади ва қисқа муддатли ликвидликни таъминлашни, жорий тўловларни молиялаштиришни арзонлашувига, банк ҳисобидаги қолдиқлардан янада самарали фойдаланиш мақсадларида маблағларни жалб қилиш инструментларидан фойдаланишга имкон беради. Мижозни жалб этиш қуйидагиларни ўз ичига олади:

- маълумот таъминоти бўйича тайёргарлик;
- ташкилий жиҳатдан тайёргарлик;
- мижозни қидириш ва жалб этиш бўйича менежернинг психологик тайёргарлиги.

Биринчи икки ҳолатда гап менежернинг тайёргарлиги ҳақида, шунингдек, банкда янги мижозларни излаб топиш ва уни жалб этиш билан шуғулланувчи ташкилий бўлинмалар ишини ташкил этиш ҳақида боради. Бу ҳолда менежер тайёргарлиги даражаси унинг малакаси билан аниқланади. Юқори малакали менежер тайёрлаш учун қуйидаги маслаҳат ва тавсияни берамиз: бунда мутахассисни бу соҳада ишлаш хоҳишини билдирувчилар орасидан танлаш йўли билан аниқлаш ва уни тайёрлаш лозим бўлади. Банк ҳар қандай бошқа муассаса каби ўз келажаги ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлиши керак. Шу туфайли ялпи маркетинг тадқиқотлари банкнинг тадбиркорлик фаолияти стратегияси ва дастури ҳақида қарор қабул қилиш учун асосланган базани ташкил этади.

Банк хизматлари бозорини дастурлаштириш, бозордаги ҳаракатлари стратегиясини аниқлаш ва режалаштириш, банк маҳсулотларининг асосий турларига бозор талабини ўрганиш банк ички бошқаруви маркетинг концепциясининг асосий тамойилларини ташкил этади. Соҳа бозорининг ўзгарувчан шарт-шароитларини ҳисобга олган ҳолда банкнинг келажақдаги фаолияти йўналишларини аниқлашга имкон берадиган стратегик режалар ишлаб чиқиш зарур. Рақобатчиларнинг эҳтимол тутилган хатти-ҳаракатларини ҳисобга олган ҳолда нарх-наво, сотув ва товар сиёсати соҳасида ялпи тадбирлар ишлаб чиқиш банк фаолиятини бошқаришда маркетинг жиҳатидан ёндашувнинг анча афзаллигини акс эттиради. Маркетинг фаолияти дастурлари узоқ муддатли стратегия сиёсатини юритиш, катта иқтисод йўқотишларга чап бериш ҳамда барқарор ривожланиш ва муваффақиятларга эришишга имкон беради.

Дастурлар ишлаб чиқишдан кўзда тутилган мақсад – банкка ўз хизматини сотиш учун бозорни забт этиш борасида муайян тадбирларни ўтказишни тавсия этишдир. Маркетинг фаолияти дастурида банк маркетинг хизматининг ютуқлари, муваффақиятлари жамланган ҳолда аниқланади, улар ишининг асосий натижаси тавсифланади. Агар банк раҳбарияти дастур асосида турган асосий маҳсулотлар мазмунини маъқулласа ва бу дастурни ижро учун қабул қилса, у банк умумий иш режасининг таркибий бир қисми бўлиб қолади.

Маркетинг дастурини ишлаб чиқиш жараёнида банк хизматлари бозорининг ривожлантириш борасидаги турли чекловлар ҳисобга олинади ва банк имкониятлари аниқланади. Шу билан бир қаторда бозор билан тўғридан-тўғри ва тескари алоқаларни, мижозларнинг ўзгарувчан эҳтиёжларга мослашиш заруриятини ва бозор талабларини шаклланиши ва кенгайишига фаол таъсир этиш заруратини аниқлаш лозим. Банкнинг дастур ишлаб чиқувчи маркетинг хизмати тақлиф этилаётган хизматлар таркибининг бир қанча муқобил вариантларини, шунингдек, мижозлар талабларини ҳисобга олган ҳолда ушбу хизматларни сотиш йўллари аниқлаши керак. Дастур ишлаб чиқаётганда банкнинг узоқ муддатли самарали фаолиятини таъминлаш заруратидан келиб чиқиш керак. Бунинг натижасида маркетинг концепцияси банк режасини тузиш учун янги асос яратади ва асосан банкнинг ички манфаатлари ҳисобга олиб келинган илгари амалиётни бошқача баҳолашга мажбур қилади.

Замонавий банкнинг стратегик режалаштириш усулларини қўллаш зарурати кундалик фаолиятдаги таваккалчилик даражасининг ошиши, муваффақиятсизликка таъсир этувчи турли омиллар хусусияти, бошқарувнинг ташкилий тизими мураккаблашуви, барча шарт-шароитларни ўта муҳим вазифаларни ҳал этишга қаратиш зарурати билан боғлиқдир. Стратегик режалаштириш ўзида

узоқ муддатга мўлжалланган мақсадлар билан банкнинг потенциал имкониятлари ўртасидаги мутаносибликни вужудга келтириш ва уни қўллаб-қувватлаш жараёнини акс эттиради.

Маркетинг тадқиқотлари асосида режалаштириш қуйидаги афзалликларга эга: биринчидан, ижрочиларнинг турли гуруҳлари ўртасида ўзаро ҳамкорликни таъминлайди. Бу банкнинг асосий вазифаларини ҳал этиш учун саъй-ҳаракатларни жамлашига имкон беради; иккинчидан, фаолияти банк хизматларини яратиш ва сотиш билан боғлиқ бўлган кўп сонли таркибий бўлинмалар саъй-ҳаракатларни мувофиқлаштиришга имкон беради. Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида банк фаолиятини такомиллаштириб бориш учун маркетинг тадқиқотлари ва маркетинг дастурлари ишлаб чиқишни онда-сонда эмас, балки мунтазам равишда олиб бориш мақсадга мувофиқдир. Фақат шундай усул билангина ишда самарадорликни ошириш ва барқарорликка эришиш мумкин.

Бозор шароитларида банк ривожланишининг асосларидан бири бўлган маркетинг дастури ва стратегия режалари қуйидаги изчиликда ишлаб чиқилади: биринчидан, банк стратегияси мақсадлари ва вазифалари аниқланади; иккинчидан, реал шароитлар таҳлили ва истиқболи асосида баъзи ўта муҳим кўрсаткичларга эришиш даражаси аниқланади; учинчидан, бошқарув сиёсатининг турлари ишлаб чиқилади. У, ўз навбатида, банк тараққиётининг кутилган ва реал даражаси ўртасидаги фарқни энг кам даражага келтиради; Маркетинг дастурлари банк маҳсулотининг муайян турига доир дастур ва банк бўлимларига доир дастурларга бўлиниши мумкин. Банк маҳсулотларига доир дастурлар ушбу банк томонидан ўз мижозларига тақдим этилаётган банк хизматларининг муайян турига доир дастур ҳолатини ифодалайди.

Ушбу дастурларда ишлаб чиқариш самарадорлигини таъминлаш ва хизматнинг муайян турини сотишга йўналтирилган ишлаб чиқариш ва ташкилий тадбирлар мажмуаси амалга оширилади. Банк бўлимларининг илгариги дастурларга асосланган маркетинг дастурлари банк таркибий бўлинмаларининг сотув ҳаракатларини мувофиқлаштириш ва режалаштириш учун асос бўлиб хизмат қилади.

Режалаштириш банкка катта фойда келтиради. У банкнинг янги бозор сегментларини забт этишга доир шарт-шароитларни мувофиқлаштиришга имкон беради. Бу билан режалаштириш ички ва ташқи шароитларда пайдо бўлган нотўғри ахборотлар туфайли нотўғри қарор қабул қилиш хавфини камайтиради. У шунингдек, банкнинг бозор ўзгаришларига қанчалик тайёрлигини ҳам белгилайди. Лекин шунини таъкидлаш лозимки, банкнинг стратегик режаси яқин ўтмишни маъмурий-бўйруқбозлик усуллари танҳо ҳукмрон бўлган пайтда ишлаб

чиқилган режалардан тубдан фарқ қилади. Бу фарқ банк режаси қуйидаги таркибий қисмлардан ташкил топганлиги билан белгиланади:

1) Банкнинг мақсад ва вазифалари. Маркетинг тадбирларини ишлаб чиқишнинг дастлабки босқичида банк олдида турган вазифалар аниқланади. Вазифаларни тўғри ифодалаш стратегияси режасини ишлаб чиқишнинг асосидир. Вазифа фаолият йўналишини белгилайди ва шундан келиб чиқиб банк муассасасининг ташкилий таркиби аниқланади. Вазифа билан мақсад бевосита ўзаро боғлангандир. 2) Банкнинг ҳозирги аҳволини баҳолаш. Банкнинг ҳозирги аҳволи таҳлили бозор муҳити ва унинг алоҳида сегментлари ҳолатини аниқлаб бериши керак. Ҳар бир сегмент таҳлили стратегик жиҳатдан бозорининг жозибадорлиги сегментларини акс эттирадиган жуда муҳим омилларни аниқлаш ва шунингдек, у ёки бу сегментнинг сифати тўғрисида хулосалар чиқаришга имкон беради. 3) Банк стратегиясини белгиловчи омилларни аниқлаш. Ушбу компонент муҳим бўлиб, у стратегик режани ишлаб чиқиш учун асос бўлиб хизмат қилади. Ушбу компонент асосида банк хизматининг рақобатбардошлилиги баҳоланади. Бу баҳо бозор имкониятларини таҳлил қилиш учун хизмат қилади. Режада хизмат кўрсатилаётган бозор, шунингдек, кўрсатилаётган хизмат сифати нуқтаи назаридан туриб банкнинг кучли ва заиф томонларини ҳолис акс эттириш зарур. 4) Бозор шароитлари ўзгаришини аниқлаш. Бозор шарт-шароитларининг тез-тез ўзгариб туриши ва уни олдиндан айтиш қийинлиги туфайли стратегик режада ҳамма нарсани олдиндан назарда тутишнинг имкони йўқ. Шунинг учун режада уни ижро этиш жараёнида вазиятга қараб тузатишлар киритиб бориш мумкин бўлган ўзгарувчан омиллар тўпламини кўзда тутиш зарур. Стратегик режалаштириш жараёни жуда мураккаб бўлиб, дастлаб банкнинг мақсад ва вазифаларини белгилаб, шунингдек, унинг имкониятларини аниқлашдан бошланиши зарур. Стратегик режалаштиришнинг дастлабки босқичи банк фаолиятининг мақсад ва вазифаларини аниқлаб олганидан сўнг ўзининг келгусидаги фаолиятини ҳам белгилаб олиши мумкин.

Банкнинг асосий вазифасини танлаш стратегик режани энг масъулиятли босқичидир, чунки, банк раҳбариятининг стратегик қарорларни қабул қилиш вариантлари фаолият доирасидаги вазифаларни кенг қамраб олиш билан боғлиқдир. Мижозларнинг банк хизматининг ҳар хил турларига бўлган эҳтиёжларини асосий вазифаси, деб белгилаш мумкин. Банкнинг страте-

гик режани ишлаб чиқишдаги маркетинг фаолиятининг муҳим йўналишларидан бири – банк жозибадорлигини баҳолашдир. Бунинг учун бозорни ҳар томонлама ўрганиш, шунингдек, уларнинг ҳар бири учун зарур стратегияни ишлаб чиқишга имкон берадиган кўрсаткичлар мажмуидан фойдаланилади.

Хулоса

Банк хизматлари бозорини ялпи тадқиқ этиш ўз имкониятларини аниқлаш ва стратегик маҳсулотларни сотиш банкка унинг фаолияти учун энг мақбул бўлган сотув бозорларини танлаб олиш имкониятини беради. Маркетинг фаолияти дастурида банк маркетинг хизматининг ютуқлари, муваффақиятлари жамланган ҳолда аниқланади, улар ишининг асосий натижаси тавсифланади. Агар банк раҳбарияти дастур асосида турган асосий маҳсулотлар мазмунини маъқулласа ва бу дастурни ижро учун қабул қилса, у банк умумий иш режасининг таркибий бир қисми бўлиб қолади. Ушбу батафсил режа мажбурий деб тан олинади ва банкнинг кейинги фаолияти уни амалга оширишга бўйсундирилади. Банк режаси жуда кенг ва батафсил бўлиши ҳамда унда молия ишлари, кадрлар билан ишлаш ва маблағларни жойлаштириш каби соҳалар акс эттирилиши лозим.

Маркетинг дастури банк фаолиятини батафсил режаси, пойдевори бўлиб хизмат қилиши лозим. банкнинг маркетинг дастури – бу маркетинг тадқиқотлари асосида тузилган стратегик режадир. Унда истиқболда амалга ошириладиган нарх-наво, сотув ва товар ишлаб чиқариш фаолиятига тааллуқли бўлган ҳамда унинг келгусидаги тавсиялар ўз аксин топади. Маркетинг стратегиясининг асосий йўналишлари қуйидагилардир: диверсификация стратегияси. У банк маслаҳатларининг янги турларини яратиш, банк фаолиятининг янги, унинг асосий фаолияти билан боғлиқ бўлмаган соҳаларга ҳам ёйилишини англатади; сегментлаш стратегияси. Тақдим этиладиган хизматлар билан таъминлаш даражасини чуқурлаштириш, энг майда талаб турларини ҳам аниқлаш; интеграция стратегияси. У миллий иқтисодиётни жаҳон бозор маконига уйғунлаштириш жараёнлари билан узвий боғлиқдир. Банк ўз маркетинг фаолияти жараёнида умуман бозорнинг ҳам, унинг алоҳида сегментларининг ҳам бозор имкониятларини баҳолаши зарур. Бунинг учун бозор ва унинг сегментларини ўрганиш, шунингдек, банк хизматлари турларини аниқлаш ва тавсифлаб бериш талаб этилади. Сегментларни ўрганиш маркетингни асосий тамойилларидан бири ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. worldbank.org
2. www.ipotekabank.uz/uzb
3. www.sbn.uz.

Худудлар рақобатбардошлигини оширишда тўқимачилик саноатида инновацион жараёнларни самарали ташкил этиш ва бошқариш

Эффективная организация и управление инновационными процессами в текстильной промышленности в условиях повышения конкурентоспособности региона Effective organization and management of innovation in textile industry in the condition of enhancing region's competitiveness

Охунжон НАЗАРМАТОВ,
Фарғона политехника институти, PhD

Аннотация

Мақолада ривожланган мамлакатлар тажрибалари кўрсатишича, корхоналар биринчи навбатда илм-фандаги илгор, ресурстежамкорлиги юқори технологияларни ишлаб чиқаришга жорий қилишидан манфаатдор бўлса, иккинчидан таҳлил натижасида корхоналар салоҳиятини янада ривожлантириш орқали унинг инвестицион жозибadorлигини ошириш, учинчидан, корхоналар фаолиятида комплекс диверсификациялаш тадбирларини амалга ошириш орқали барқарор ва сифатли товар маҳсулоти ишлаб чиқариш ҳамда самарадорликни тубдан ошириш имкониятларини янада кенгайтиради.

Опыт развитых стран показывает, что предприятия заинтересованы во внедрении передовых ресурсосберегающих наукоемких технологий, которые повышают инвестиционную привлекательность за счет развития потенциала предприятий, а также за счет реализации мер по диверсификации производственных процессов.

The experience of developed countries shows that enterprises are interested in introducing advanced, resource-saving high technologies, increasing their investment attractiveness by developing the potentials of enterprises, as well as by implementing measures to diversify the processes of enterprises' activities.

Инновацион жараёнларнинг таъсирини баҳолаш деб мазкур ижтимоий-иқтисодий ҳодисанинг миқдорий жиҳатини тавсифловчи интеграл кўрсаткични тушуниш лозим. Инновацион ҳудуд рақобатбардошлигига таъсирини баҳолашнинг мақсади инновацион жараёнлар фаолиятининг

уни ривожлантириш стратегиясига мувофиқлиги бўйича миқдор тафсилотларини аниқлашдан иборат. Ушбу мақсадга эришишда минтақанинг рақобатбардошлигини унинг барқарор иқтисодий ўсишининг муҳим шарти сифатида баҳолаш муҳим ўрин тутди.

Калит сўзлар: кластер, механизм, саноат, бошқарув, инвестиция, таҳлил, инновация, инновацион жараёнлар.

1-чизма. Худудлар рақобатбардошлигини оширишда тўқимачилик саноатида инновацион жараёнларни самарали ташкил этиш ва бошқариш.

Мазкур баҳолаш услубиётини такомиллаштириш ва ривожлантириш бир қатор илмий-услубий вазифаларни қўйишни талаб этади:

- инновацион жараёнларни баҳолаш учун минтақани иқтисодий ривожлантиришнинг энг долзарб “баҳолаш тафсилотлари”ни аниқлаш;
- ривожлантириш стратегияси билан шартланган баҳолаш мезонларини аниқлаш;
- белгиланган мезонларга нисбатан баҳолаш усуллари қўллашни асослаш;
- инновацион жараёнларнинг ҳудуд рақобатбардошлигига таъсирини интеграл бошқариш услубиётини ишлаб чиқиш.

Баҳолашга нисбатан услубий ёндашувни танланган иқтисодий ривожланиш стратегиясини ҳисобга олган ҳолда мавжуд илмий натижалар ва тадқиқотлар

базасида амалга ошириш мақсадга мувофиқ.

Инновацион жараёнларнинг рақобатбардошликка таъсирини баҳолаш таркиби қуйидагиларни ўз ичига олади: баҳолаш мақсади ва вазифаси; мезонлар; кўрсаткичларни ва умумлашган тафсилотларини аниқлаш учун қўлланилаётган усуллар, воситалар ва услублар; зарур ахборотни йиғиш ва таҳлил қилиш шакллари ва услублари.

Инновацион жараёнларнинг таъсирдан ижобий самара сифатида инновацион салоҳиятнинг муваффақиятли ривожланиши, инновацион фаолиятнинг фаоллашуви, юқори малакали кадрлар ва инновацион фаолиятга қаратилган корхоналар сонининг ошиши бўлиши мумкин.

Концепциянинг услубий чизмаси ўнта ахборот, меъёрий, ҳисоб-китоб ва таҳлилий блокларни ўз ичига

олади.

1-блок. Давлатнинг инновацион ривожланиш дастурларининг асосий мақсад ва вазифалари изоҳланади ва аниқланади.

2-блок. Илм-фан ва инновацияларни ривожлантиришнинг амалдаги стратегик дастурлари ва уларнинг иқтисодий ривожланиш стратегиясининг асосий йўналишларига мувофиқлиги минтақада олий таълим ва фанни ривожлантириш мақсад ва вазифалари аниқлаштирилади.

3-блок. Давлатнинг инновацион ривожлантириш стратегиялари умумлаштирилади ва таҳлил қилинади. Олий таълим ва фан тизимлари бевосита ёки билвосита таъсир кўрсатадиган минтақани иқтисодий ривожлантиришнинг энг долзарб тафсилотлари (шу жумладан рақобатбардошлик) ажратиб олинади.

4-блок. Инновацион жараёнларнинг иқтисодий рақобатбардошлигига таъсирини баҳолашнинг асосий мақсад ва вазифалари асосланади. Минтақани иқтисодий ривожлантиришнинг ушбу тафсилоти мазкур тадқиқот босқичида асосий тафсилот сифатида изоҳланади.

5-блок. Инновацион жараёнларнинг минтақа рақобатбардошлигига таъсирини баҳолаш масалалари бўйича амалдаги илмий ёндашувлар ҳамда рақобатбардошлик, аҳоли бандлиги, аҳолининг даромад олиш даражаси ва шу каби иқтисодий ривожланишнинг алоҳида тафсилотларини умумлаштириш ва таҳлил қилиш ишлари амалга оширилади.

6-блок. Концепцияни ишлаб чиқиш босқичида у ёки бу ҳудуднинг хусусиятлари ҳисобга олинади. Инновацион жараёнларни рақобатни шакллантирувчи омил сифатида ривожлантиришни белгилайдиган ҳуқуқий ва иқтисодий хусусиятлари ажратиб олинади.

7-блок. Барча тизимни шакллантирувчи шартларини ҳисобга олган ҳолда инновацион жараёнларнинг иқтисодий рақобатбардошлигига таъсирини баҳолаш концепциясини илмий-услубий асослаш ва ишлаб чиқиш ишлари олиб борилади.

8-блок. Инновацион жараённинг иқтисодий рақобатбардошлигига таъсирини баҳолаш услубиёти ишлаб чиқилади. Мазкур босқич бозор шароитларида муҳим ҳисобланган иқтисодий рақобатбардошлиги каби тафсилотга синергетик таъсир кўрсатаётган инновацион кластернинг таъсирини интеграл баҳолаш услубиётини тузишдан иборат.

9-блок. Инновацион жараённинг иқтисодий

рақобатбардошлигига таъсирини интеграл баҳолаш бўйича ишлаб чиқилган услубиётлар асосида ҳисоб-китоб қилинади.

10-блок. Инновацион кластернинг иқтисодий рақобатбардошлигига таъсирини баҳолашни ҳисобга олган ҳолда инновацион ривожлантириш стратегияси билан боғлиқ қарорлар қабул қилинади. Олинган натижалар турли ҳукумат органлари томонидан иқтисодий ривожлантиришни таҳлил қилиш ва тартибга солиш бўйича қарорларни қабул қилиш учун зарур бўлади.

Баҳолаш мезонларини асослашни қуйидагича амалга ошириш мумкин:

Белгиланган мезонлар иқтисодий ривожланишнинг стратегик мақсадларига жавоб бериши лозим.

Тегишли мезонларни танлаб олиш ахборотни статистик ва математик қайта ишлаш усулларидан фойдаланиш билан шартланган бўлиши лозим.

Шуни таъкидлаш керакки, инновацион кластернинг иқтисодий таъсиридан олинган самара узоқ пайт давомида юзага келади ва кўпинча эгри кўрсаткичлар билан ифодаланиши мумкин. Иқтисодий муносабатларнинг ўзига хос хусусияти эса лозим бўлган баҳолаш тафсилотларини танлаб олиш ва баҳолаш мезонларини асослаш мураккаблигини белгилайди.

Ишлаб чиқариш мажмуа ва тармоқларнинг иқтисодий рақобатбардошлигига таъсирини аниқлаш маҳсулот ҳажмининг ўсиши, харажатларнинг камайиши ва бошқаларни тавсифловчи ҳисоб-китоб кўрсаткичлар бўйича кенг тадбиқ этилган усул ва тизимлар асосида амалга оширилади. Аксарият ушбу кўрсаткичлардан ишлаб чиқариш тармоқларида фойдаланиш жуда мураккаб, ҳаттоки, амалга оширила олмайдиган жараёндир, чунки, фан ва таълим таъсиридан ҳосил бўлган самара кўп ҳолларда билвосита намоён бўлади. Инновацион жараёнлар фаолиятининг иқтисодий ривожланиши, шу жумладан, унинг рақобатбардошлигига таъсирини интеграл баҳолаш учун қуйидаги усуллар қўлланилиши мумкин: дастурий-мақсадли бошқарув усул, эксперт баҳолаш, статистик таҳлил усуллари, иқтисодий-математик усуллари тамойиллари. Таҳлилнинг кўрсатишича, ушбу турдаги интеграл баҳолашни аниқлашга бўлган энг самарали услубий ёндашуви эксперт баҳолаш усули бўлиши мумкин.

Эксперт баҳолаш усули бир қатор омилларнинг тармоқларнинг рақобатбардошлигига таъсири аҳамиятини аниқлаш учун қўлланилади. Инновацион

n-чи поғонаси – бош мақсад
1-чи поғонаси – йўналишлар

2-чизма . Тўқимачилик саноатида инновация фаолиятини ривожлантириш тизими.

кластернинг иқтисодий рақобатбардошлигига таъсирини баҳолаш дастурий-мақсадли усул билан эксперт интеграл баҳолаш базасида бажарилиши мумкин. Интеграл кўрсаткичнинг қўлланилиши иқтисодий ривожланишининг стратегик мақсадларидан келиб чиққан ҳолда инновацион кластернинг иқтисодий рақобатбардошлигига таъсирини умумлашган ҳолда баҳолашга имкон беради.

Дастурий-мақсадли усулнинг услубиёти қуйидаги асосий босқичлардан иборат:

– “Мақсадлар дарахти”ни тузиш: бир нечта поғоналар бўйича мақсад, йўналишлар ва вазифаларни изоҳлаш;

– иқтисодиётнинг ўзига хос хусусиятларини акс эттирувчи баҳолаш мезонларини изоҳлаш.

Мақсадларнинг нисбий муҳимлик коэффициентлар асосида баҳолаш матричасини ишлаб чиқиш ва тўлдириш. Мазкур босқичда ижтимоий сўров анкетаси ишлаб чиқилади ва эксперт баҳолаш олиб борилади.

Олинган натижалар таҳлил қилинади ва эксперт-

лар фикрларининг мувофиқлиги аниқланади.

Иқтисодиёт рақобатбардошлигини шакллантиришнинг мақсадлар дарахти иккита поғоналар бўйича тузилиши мумкин: биринчи поғонада рақобатбардошликнинг асосий тузилмалари (детерминантлар), иккинчи поғонада рақобат устунликлари шакллантиришнинг асосий вазифалари (детерминант ташкил этувчи омиллар гуруҳи) келтирилади.

Тақлиф этилган концепцияда инновацион кластернинг иқтисодиёт рақобатбардошлигига таъсирини унинг иқтисодий ривожланишининг муҳим умумлаштирувчи тафсилоти сифатида баҳолаш услубиётининг чегаралари асосланади.

Иновацияларни жорий этиш асосида рақобат устунликлари шакллантиришнинг асосий йўналиш ва вазифалари қуйидагилардан иборат:

Иновацион фаолият инфратузилмасини шакллантириш (S_1). Мазкур гуруҳ омилларига юқори малакали кадрлар (S_{11}); табиий ресурслар (S_{12}) ва пул маблағлари (S_{13}) киради. Юқори малакали кадрларни тайёрлаш билан олий таълим тизими шуғулланади.

Иновацияларга бўлган талабни рақбатлантириш

(S_2). Ички бозор талабининг рақобат устунликларига таъсири пайдо бўлиши маҳаллий харидорлар эҳтиёжларининг нисбати ва тавсифи орқали амалга оширилади, бу эса, ўз навбатида, бир томондан харидорларнинг инновациялар ҳисобига даромад олиш даражаси (S_{21}), иккинчи томондан инновацион маҳсулотнинг рақобатбардошлик даражаси (S_{22}) билан аниқланади.

Инновацион кластерларни ривожлантириш S_3 ҳам давлат миқёсида ҳам жаҳон бозорида рақобатбардош бўлган ўхшаш (яқин бўлган) ва бир-бирини қўллаб-қувватлаётган ҳамда инновацион кластерларга бирлаша оладиган тармоқларнинг мавжудлиги билан белгиланади. Мазкур мақсадни амалга ошириш учун авваламбор давлат томонидан (S_{31}) устувор тармоқларнинг рақобатбардошлигини қўллаб-қувватлаш ҳамда ахборот билан алмашилиш, техник жиҳатдан ўзаро алоқа қилиш, етказиб берувчилар билан муносабатлар ва бошқаларни самарали ва муваффақиятли амалга ошириш учун ҳам тармоқ ичида, ҳам улар ўртасида ташкилий-инновацион ривожланишнинг тараққий топган шакллари таъминлаш (S_{32}) лозим.

Корхоналар инновацион стратегиясини шакллантириш (S_4). Рақобатли устунликлар ислохотларини олиб бориш муваффақияти (S_{41}) ва инновацион менежмент даражаси (S_{42}) муваффақиятга боғлиқ бўлган корхона танлаб олган стратегияларнинг тўғри нисбатлари натижаси ҳисобланади.

Таклиф этилаётган “мақсадлар дарахти” инновацияларни жорий қилиш ҳисобига иқтисодийнинг рақобатбардошлигини шакллантириш муаммосини бартараф этиш ва унинг турли таркибий унсурларининг аҳамиятини баҳолашга имкон беради. У ёки бу омилларнинг рақобатбардошликка таъсири бир-биридан жуда фарқ қилади. Рақобатбардошликнинг юқори ёки паст даражасини у ёки бу омилнинг таъсир кўрсатиш даражаси билан аниқлаш ёки тушунтириш жуда мушкул. Детерминантларнинг муваффақиятли

комбинацияси рақобатбардошлик детерминантлари доимий ривожланиш жараёнида турган мажмуавий тизимни намоён этаётганлигини ҳисобга олган ҳолда иқтисодий рақобатбардошлиги ошиб борувчи шароитларини яратади.

Дастурий-мақсадли ёндашув услубиётини қўллашнинг кейинги босқичи инновацион кластернинг минтақа рақобатбардошлигига таъсирини баҳолаш мезонларини аниқлаш ва изоҳлашдан иборат. Бир қатор маҳаллий экспертларнинг фикрича, ҳам давлат миқёсида, ҳам минтақа миқёсида маҳаллий ишлаб чиқарувчиларни қўллаб-қувватлаш ва иқтисодий хавфсизлик таҳдидлари бартараф этиш учун ишлаб чиқариш, биринчи навбатда илм талаб қиладиган ишлаб чиқаришни илгарилаб ривожлантиришга қаратилган стратегияни баҳолаш мезони сифатида маҳсулотни экспорт қилишни ошириш мезонини танлаб олишни аниқлайди. Импорт ўрнини босувчи ишлаб чиқариш улушининг ошиши мезони ўзига хос географик жойлашуви туфайли республиканинг ижтимоий-иқтисодий хусусиятлари билан белгиланади. Баҳолаш мезонлари сифатида қуйидагиларни келтириш мумкин:

– экспорт маҳсулоти (шу жумладан, илмга оид маҳсулот) улушининг ошиши;

– импорт ўрнини босувчи ишлаб чиқариш улушининг ошиши.

Кўрсаткичлар (вазифалар; детерминантлар)ни баҳолашда оптималлик мезони – инновацион кластернинг шаклланиши ҳамда минтақанинг рақобатбардошлигини ошириш натижасида муайян даврда минтақанинг инновацион ривожланиш ҳолатининг яхшиланишидир.

Мазкур услубиёт минтақа рақобатбардошлигини шакллантиришнинг ҳар бир омиллари бўйича нисбий муҳимлик коэффициенти аниқлаш мақсадида эксперт сўровларни олиб боришни кўзда тутати.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Хасанова Г.Ж. Саноат корхоналари инновация фаолияти самарадорлигини ошириш. Ихтисослик: 08.00.04 – “Микроиқтисодиёт”. – И.ф.н. илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс. Бухоро давлат университети. – Тошкент, 2006. – Б.15.
2. Lundvall, B.A. National Systems of Innovation: Towards a Theory of Innovation and Interactive Learning / B.A. Lundvall. London: Pinter Publishers, 2002.

Медицинская наука и образование как фактор формирования человеческого капитала в Узбекистане

Тиббий илм ва таълим Ўзбекистонда инсон капиталини шакллантиришнинг омили сифатида

Medical science and education as a factor of human capital development

Голиб ШАМИЕВ,
Региональный центр переподготовки и повышения квалификации кадров
образования Навоийской области.

Аннотация

В исследовании проанализированы тенденции формирования медицинского и фармацевтического образования, в частности правовые нормы и организационно-экономические аспекты, определяющие качество образования, финансирование и тенденции развития медицинской науки и образования в Узбекистане, а также их влияние на здоровье населения.

Тадқиқот тиббиёт ва фармацевтика таълимининг шаклланиш тенденцияларини, хусусан, таълим сифатини, молиялаштириш ва Ўзбекистон тиббиёт фани ва таълимининг ривожланиш тенденцияларини белгилайдиган ҳуқуқий-меъёрлар ва таъкилий-иқтисодий жиҳатларни, шунингдек, уларнинг соғлиқ капиталига таъсирини таҳлил қилади.

This research analyzes the medical and pharmaceutical education trends, particularly, the legal norms, organizational and economic aspects which determine the quality of education, financing, medical science and education trends in Uzbekistan, as well as their impact to the health capital of the population.

Наука и образование – это базовый элемент социально-экономического развития страны. Развитие общества, обеспечение его безопасности, качество жизни людей, достижение мирового экономического уровня, освоение новых технологических возможностей и социальный прогресс в первую очередь зависят от капитала образования и качественного процесса обучения и воспитания учащихся. Образование оказывает значительное влияние на решение всего спектра экономических, политических, социальных и гуманитарных проблем как важнейший элемент человеческого развития. Наше благополучие и будущее в целом зависят от качества образования. В течение двадцатого века образование, навыки и приобретение знаний стали решающими факторами, определяющими продуктивность человека и страны.

Важнейшей стратегической целью Узбекистана является вхождение в число развитых государств мира и обеспечение достойной жизни своих граждан. В стране реализуется четкая, ясная и глубоко продуманная программа действий, а принимаемые организационно-правовые и практические, последовательные и системные меры в полной степени способствуют осуществлению демократических, политических и экономических реформ, социальных преобразований, направленных на создание широких возможностей для всеобъемлющей реализации профессионального, интеллектуального и духовного потенциала гражданина и общества в целом.

В течение двадцатого века наука и образование, навыки и приобретение знаний стали решающими факторами, определяющими продуктивность человека

Ключевые слова: медицина, образование, динамика, человек, капитал, формирование.

и страны. Можно даже назвать двадцатый век веком человеческого капитала в том смысле, что основным определяющим фактором уровня жизни страны является то, насколько хорошо она преуспевает в развитии и использовании навыков и знаний, а также в укреплении здоровья и образовании большинства его населения.

Как отметил Президент Республики Узбекистана Шавкат Мирзиёев: «Успех реформ, обретение нами достойного места среди современных развитых государств мира прежде всего связаны с развитием в стране сфер науки, образования и воспитания. Если мы дадим хорошие знания в дошкольном, народном и высшем образовании, мы сможем решить вопрос бедности на 60–70%». [1]

Необходимо подчеркнуть, что Указ Президента «О мерах по внедрению принципиально новых механизмов в деятельность учреждений первичной медико-санитарной помощи и дальнейшему повышению эффективности проводимых в системе здравоохранения реформ» от 12 ноября 2020 года и постановление Президента «О мерах по дальнейшему развитию системы медицинского и фармацевтического образования и науки» от 6 мая 2019 года стали правовым фундаментом регулирования сферы медицинского и фармацевтического образования и науки в Узбекистане.

Президент Узбекистана поручил провести трансформацию медицинских вузов, открыть новые направления по подготовке менеджеров и специалистов по работе с высокотехнологичным оборудованием, на основе передового зарубежного опыта. Дано указание направить талантливых молодых людей, обучающихся в ординатуре и магистратуре, на зарубежные стажировки.

Несмотря на указы и повышение финансирования сферы здравоохранения в целях ее дальнейшего реформирования, лишь тринадцать процентов респондентов отмечают положительные изменения. «Нынешняя методология медицинского образования утверждена 30–40 лет назад, и большинство учебников не соответствуют международным стандартам. У вузов и специализированных центров нет мотивации к повышению научного потенциала». [1]

Сегодня в 11 медицинских вузах и 17 специализированных центрах в общей сложности работает свыше 7000 сотрудников, но только 336 из них занимаются научной деятельностью (докторской диссертацией – всего 29 специалистов). В результате научный потенциал там составляет 34%, в некоторых вузах этот показатель снижается. Поэтому мы должны трансфор-

мировать 11 медицинских вузов», – подчеркнул Президент Узбекистана. Он добавил, что работу нужно начать с Ташкентской медицинской академии, пригласив профессоров и преподавателей из Европы и других развитых стран. [2]

В целях дальнейшего совершенствования системы медицинского и фармацевтического образования и науки стали важнейшими направлениями дальнейшего развития системы медицинского и фармацевтического образования и науки: организация подготовки врачей узких специальностей по востребованным направлениям из числа врачей общей практики для учреждений первичной медико-санитарной помощи; внедрение кредитно-модульной системы обучения в процессы подготовки и непрерывного профессионального образования медицинских и фармацевтических кадров; децентрализация системы переподготовки и повышения квалификации медицинских и фармацевтических кадров, обеспечение их полного охвата непрерывным профессиональным образованием; обеспечение мониторинга и персонального учета процесса обучения медицинских и фармацевтических кадров на курсах переподготовки и повышения квалификации; развитие медицинской и фармацевтической науки, а также инноваций в сфере здравоохранения и доведение их до мирового уровня, обеспечение интеграции в глобальное научное пространство; развитие клиник, учебных и учебно-производственных баз медицинских и фармацевтических учреждений в целях обеспечения непрерывности подготовки кадров, интеграции образования, науки и практики. [3]

В настоящее время в Узбекистане функционирует 12 медицинских высших учебных заведений, которые специализируются на подготовке медицинских кадров: Ташкентская медицинская академия, Ташкентский государственный стоматологический институт, Ташкентский педиатрический медицинский институт, Ташкентский фармацевтический институт, «Akfa university» университет, филиал Российского национального исследовательского медицинского университета имени Пирогова, Андижанский государственный медицинский институт, Бухарский государственный медицинский институт, Нукусский филиал Ташкентского педиатрического медицинского института, Самаркандский государственный медицинский институт, Ургенский филиал Ташкентской медицинской академии, Ферганский филиал Ташкентской медицинской академии.

Согласно Указу Президента Республики Узбекистан от 12 ноября 2020 года «О мерах по внедрению

принципиально новых механизмов в деятельность учреждений первичной медико-санитарной помощи и дальнейшему повышению эффективности проводимых в системе здравоохранения реформ» и постановлению Президента от 22 июня 2021 года «О параметрах государственного заказа по приему на учебу в высшие образовательные учреждения Республики Узбекистан в 2021/2022 учебном году» начиная с 2021/2022 учебного года открылся медицинский факультет в Гулистанском государственном университете, Каршинском государственном университете, Джизакском государственном педагогическом институте и Навоийском государственном педагогическом институте.

Функционирует 17 республиканских специализированных научно-практических и научных медицинских центров, их филиалы: РСНПМЦ акушерства и гинекологии и его филиалы, РСНПМЦ дерматовенерологии и косметологии, РСНПМЦ кардиологии и его филиалы, РСНПМЦ микрохирургии глаз и его филиалы, РСНПМЦ неврологии и инсульта, РСНПМЦ нейрохирургии, РСНПМЦ нефрологии и трансплантации почек, РСНПМЦ онкологии и радиологии и его филиалы, РСНПМЦ педиатрии, РСНПМЦ терапии и медицинской реабилитации, РСНПМЦ травматологии и ортопедии и его филиалы, РСНПМЦ урологии и его филиалы, РСНПМЦ фтизиатрии и пульмонологии, РСНПМЦ хирургии им. акад. В. Вахидова и его филиал, РСНПМЦ эндокринологии и его филиалы, Республиканский научный центр экстренной медицинской помощи и его филиалы, Республиканский научно-специализированный аллергологический центр.

5 научно-исследовательских институтов: НИИ вирусологии, НИИ гематологии и переливания крови, НИИ паразитологии им. Л.М. Исаева, НИИ санитарии, гигиены и проф. заболеваний, НИИ эпидемиологии, микробиологии и инфекционных заболеваний.

26 территориальных (детские, взрослые) многопрофильных медицинских центров Республики Каракалпакстан и областей, Ташкентский институт усовершенствования врачей, 78 медицинских колледжей, 14 республиканских центров повышения квалификации и специализации средних медицинских и фармацевтических работников и их филиалов, Центр развития медицинского образования, негосударственные медицинские и фармацевтические высшие образовательные учреждения.

При обучении на первой ступени медицинского образования бакалавриатура всех медицинских вузов ориентирована на подготовку врачей общей практики

по следующим направлениям: лечебное дело, профессиональное образование (лечебное дело), педиатрическое дело, военная медицина (лечебное дело), медико-биологическое дело, медико-профилактическое дело, стоматология, высшее медсестринское дело (на базе среднего специального профессионального медицинского образования), клиническая психология, фармация, профессиональное образование (фармацевтическое дело), промышленная фармация (по видам), фармацевтическая биотехнология, биомедицинская инженерия, стандартизация, сертификация и менеджмент качества лекарственных средств. Они подготавливаются для работы в первичном звене здравоохранения, в частности в сельских врачебных пунктах и семейных поликлиниках. Продолжительность обучения в зависимости от конкретной специальности медицины может составлять от 4 до 7 лет. В медицинских вузах Узбекистана, за исключением Ташкентского фармацевтического медицинского института, с 2020 года введена новая специальность – «Народная медицина». Во всех медицинских высших учебных заведениях и их региональных филиалах на эту специальность выделена квота приема по 25 мест. [4]

Образовательный процесс в медицинском вузе направлен на освоение студентом-медиком соответствующего содержания обучения в рамках государственного образовательного стандарта, а также на достижение целей обучения, которые сформулированы в квалификационной характеристике специалиста. Ряд правительственных решений позволил существенно модернизировать материально-техническую базу образовательного процесса в вузах, улучшить жилищно-бытовые условия студентов, ввести новые и реконструировать функционирующие спортивные сооружения. Одновременно продолжается внедрение новых педагогических технологий и инноваций, обязательными стали современные технические средства обучения с использованием информационных технологий. Ведущие медицинские вузы страны начали внедрять так называемое модульное обучение, основанное на решении клинических проблем в целом. Данная технология в мировой практике медицинского образования является одной из наиболее прогрессивных и способствует развитию логического самостоятельного мышления, что крайне необходимо развивать на этапе обучения будущего врача. Также руководством страны инициировано принятие решений о повсеместном внедрении информационно-коммуникационных технологий в процесс обучения и повышении уровня знаний иностранных языков профессорско-препо-

давательского состава. Данные шаги представляются крайне важными, поскольку медицина признана одной из наиболее динамично развивающихся отраслей, и зачастую те методы и направления, которые сегодня являются общепринятыми, завтра могут утратить свою актуальность. [5]

В 2021 году медицинские вузы Узбекистана примут 5414 абитуриентов [6], в 2,4 раза больше, чем в 2010 году. Существенное изменение в динамике приема абитуриентов произошло с 2017 года после принятия ряда нормативно-правовых актов, в частности постановления Президента Узбекистана от 20 апреля 2017 года «О мерах по дальнейшему развитию системы высшего образования», Указа Президента Узбекистана от 17 января 2019 года «О государственной программе по реализации стратегии действий по пяти приоритетным направлениям развития Республики Узбекистан в 2017-2021 годах в Год активных инвестиций и социального развития». Если в 2010-2011 учебном году доля приема абитуриентов в сфере здравоохранения и социального обеспечения составили 3,7% от общего объема, то 2021 году этот показатель составил 6,1%.

Вторая ступень медицинского образования – магистратура – предусматривает подготовку врачей по 46 узким специальностям: хирурги, кардиологи, офтальмологи, инфекционисты и другие, которые подготавливаются для работы в специализированном звене здравоохранения, медицинских образовательных и научных учреждениях.

Системы повышения квалификации и переподготовки медицинских работников. Постановлением Кабинета Министров Республики Узбекистан от 18 декабря 2009 года «О совершенствовании системы повышения квалификации и переподготовки медицинских работников» утверждено положение о клинической ординатуре, где врачи повышают квалификацию по 43 узким клиническим специальностям. Клиническая ординатура является основным видом постдипломного медицинского образования, задачей которого является двухгодичная подготовка квалифицированного врача-специалиста. Чрезвычайно важная роль в улучшении качества медицинской помощи и становлении высококвалифицированного специалиста отводится вопросам повышения квалификации и переподготовки врачей. Во всех медицинских вузах, а также во всех республиканских научных медицинских центрах проводится обучение в клинической ординатуре по различным медицинским специальностям, утвержденным приказом Министерства здравоохранения Республики Узбекистан.

Подготовка врачей и среднего медицинского персонала в учреждениях профессионального образования остается основным источником пополнения кадрового потенциала здравоохранения. Кадровый потенциал и доступность медицинских услуг, степень охвата населения услугами здравоохранения и их качество в существенной мере зависят от наличия квалифицированных медицинских кадров, а оно заметно различается по регионам и странам мира. Охват населения услугами здравоохранения заметно различается и по территориям внутри отдельных стран. Концентрация медицинских учреждений и медицинских работников в одних регионах и их нехватка в других приводит к разной доступности и качеству услуг здравоохранения, хотя бы по транспортной доступности и времени ожидания. Нехватка или неравномерное распределение кадрового потенциала системы здравоохранения, привлечение и удерживание специалистов в удаленных, слабозаселенных и более бедных регионах представляет серьезную проблему для многих стран.

В 2019 году общая численность врачей в Республике Узбекистан составляла 91,9 тысячи человек, из которых 48,2 процента (44,3 тысячи) составляют женщины и 51,8 процента (47,6 тысячи) – мужчины. Наиболее значительное число специалистов среди мужчин и женщин наблюдается в городе Ташкенте. Это связано с образованием, которое получают люди, и возможностями, доступными в столице Узбекистана. Наименьшее количество врачей среди мужчин и женщин приходится на Сырдарьинскую область. Тем не менее этот показатель продолжает расти с каждым годом. Что касается подготовки среднего медицинского персонала, то, по данным за 2019 год, численность среднего медицинского персонала составляет 365,7 тысячи человек. По сравнению с 2018 годом рост на 2,5 процента.

Анализ динамики медицинского персонала по специальностям показывает, что в 2019 году, по сравнению 2010 годом, существенно увеличилась численность врачей хирургического профиля – на 17,2%, стоматологов – на 50%, невропатологов – на 30%, отоларингологов – на 54%, офтальмологов – на 50%, рентгенологов и радиологов – на 67%, онкологов – на 33%. К сожалению, в 2019 году наблюдался спад численности врачей педиатров и акушеров-гинекологов на 37% и 5% по сравнению с 2010 годом.

Пандемия показала, что на рынке есть огромный дефицит медицинского персонала, в частности анестезиологов-реаниматологов, недостаточно патологоанатомов, морфологов, инфекционистов, эпидемиологов, медицинских сестер и младшего медперсонала. Во

время пандемии коронавирусной инфекции спрос на медицинский персонал стал еще острее. Вместе с тем сохраняющийся дефицит врачей общей практики и узких специалистов в отдаленных и труднодоступных регионах республики, недостаточная практическая подготовка в медицинских образовательных учреждениях, а также слабое внедрение современных форм и методов организации непрерывного профессионального образования требуют принятия неотложных мер по дальнейшему совершенствованию системы подготовки медицинских и фармацевтических кадров, определению перспективных направлений ее развития на среднесрочный период. Было выявлено, что в 2018 году в системе лечебно-профилактических учреждений вакантными являются более 11 тысяч мест, из них 3462 для врачей общей практики, 8217 – узкопрофильных специалистов. [7] Всемирная организация здравоохранения опубликовала доклад об острой нехватке медицинского персонала по всему миру. В частности, по данным ВОЗ, дефицит медсестер составляет около 5,9 млн человек – всего в мире насчитывается около 28 млн специалистов.

По данным, имевшимся по состоянию на конец марта 2020 года, недавно представленным в ежегодном докладе ВОЗ [8], в целом по миру на каждые 10

тысяч человек приходится примерно 16 врачей и 38 медицинских сестер. [9] В 2010 году в Узбекистане на каждые 10 тысяч человек приходилось 33 врача и 105 медицинских сестер. Этот показатель постепенно уменьшается, и в 2019 году на каждые 10 тысяч человек приходилось 27 врачей и 108 медсестер. Динамика численности врачей на каждые 10 тысяч человек постепенно уменьшается. Данные, представляемые странами-членами ВОЗ, показывают, что более чем в 40% стран на каждые 10 тысяч человек населения приходится менее 10 врачей, более чем в 55% стран – менее 40 медицинских сестер.

Анализ динамики нагрузки работы врача и среднего медицинского работника показывает, что если в 2010 году коэффициент нагрузки у одного врача составлял 304 человека, то в 2019 году этот показатель составлял 369 человек, т.е. у каждого врача увеличивается нагрузка на 21%. Это очень сильно влияет на качество оказываемых медицинских услуг. [10]

Таким образом, медицинское образование является ценностью общества и фактором социально-экономического роста, одним из основных факторов формирования человеческого капитала, играет важную роль в обеспечении здоровья населения.

Список использованной литературы:

1. Шавкат Мирзиёев. Образование может уменьшить бедность. Доступно на: <https://www.gazeta.uz/ru/2020/06/28/namangan/>
2. <https://www.gazeta.uz/ru/2021/05/19/med-education/>
3. ПП-4310 от 6 мая 2019 года «О мерах по дальнейшему развитию системы медицинского и фармацевтического образования и науки».
4. <http://stv.uz/news/newsuz/13848-skolko-abiturientov-primut-medicinskie-vuzy-kak-izmenitsya-podgotovka-vrachey-v-vysshey-shkole.html>
5. Уста-Азизова Д.А. Анализ традиционной системы медицинского образования Республики Узбекистан. <https://na-journal.ru/1-2015-gumanitarnye-nauki/559-analiz-tradicionnoj-sistemy-obucheniya-medicinskogo-obrazovaniya-respubliki-uzbekistan>
6. <http://stv.uz/news/newsuz/13848-skolko-abiturientov-primut-medicinskie-vuzy-kak-izmenitsya-podgotovka-vrachey-v-vysshey-shkole.html>
7. <https://www.gazeta.uz/ru/2018/01/06/doctors/>
8. Абдуллаев И.К. Формирование системы охраны материнства и детства в Узбекистане (1865–1941). Дисс. канд. мед. наук. Москва, 1991.
9. Исмаилов О.И., Ешанов Т.Б., Бабаджанов А.С. Развитие здравоохранения в Республике Каракалпакстан. Нукус: Билим, 1997. 116 с.
10. https://gateway.euro.who.int/ru/indicators/hfa_525-5401-number-of-physicians-graduated-in-given-year/visualizations/#id=19620.

Состав и структура расходов домашних хозяйств в Республике Узбекистан Ўзбекистон Республикасида уй хўжаликлари харажатлари таркиби ва тузилиши Composition and structure of household expenditures in the Republic of Uzbekistan

Елена АХУНОВА,
старший преподаватель кафедры «Финансы»
Ташкентского финансового института.

Аннотация

В данной статье рассматриваются понятие и сущность расходов домашних хозяйств, изучен состав и структура расходов домашних хозяйств в Республике Узбекистан и сделаны обобщающие выводы.

Мазкур мақолада уй хўжаликлари даромадлари тушунчаси ва моҳиятини ўрганилган, Ўзбекистон Республикасида уй хўжаликлари даромадларининг таркиби ва тузилишини таҳлил қилинган ва умумий хулосалар чиқарилган.

This article describes the concept and essence of household expenditures, studies the composition and structure of household expenditures in the Republic of Uzbekistan, and gives general conclusions.

Домашние хозяйства используют средства семейного бюджета и других фондов на приобретение товаров, работ, услуг, уплату налогов и другие цели. Расходы домашних хозяйств представляют собой денежные средства, направляемые на потребление, оплату обязательных платежей и сбережения [1-3].

Рассмотрим понятие и сущность расходов домашних хозяйств в соответствии с Методическим положением по обследованию домашних хозяйств [4] и рассмотрим динамику структуры расходов домашних хозяйств в Республике Узбекистан в 2016-2019 годах на основании данных Государственного комитета Республики Узбекистан по статистике (таблица 1).

В соответствии с указанным методическим положением в Республике Узбекистан расходы домашних хозяйств подразделяются на потребительские и непотребительские расходы.

Потребительские расходы домашних хозяйств разнообразны и включают в себя такие расходы, как покупка

продуктов питания, расходы на питание вне дома, покупка алкогольных напитков, табачных изделий, непродовольственных товаров для личного потребления, платные услуги.

Непотребительские расходы домашних хозяйств охватывают расходы на покупку недвижимости, скота, птицы, пчел, арендную плату за землю, квартиру, дом и другие помещения, расходы на ведение подсобного хозяйства, расходы на производственные услуги, налоги, взносы и другие платежи, материальную помощь родственникам и другим лицам, покупку товаров для коммерческих целей, вклады в учреждения банков, покупку акций и других ценных бумаг, погашение кредита, долга, другие непотребительские расходы.

В таблице 1 представлены данные выборочного обследования домашних хозяйств, проводимого Государственным комитетом Республики Узбекистан по статистике в 2016-2019 годах.

Как показано в таблице 1, структура расходов домаш-

Ключевые слова: население, домашние хозяйства, расходы домашних хозяйств, потребительские расходы, непотребительские расходы.

них хозяйств в Республике Узбекистан характеризуется следующими особенностями:

Таблица 1

Структура расходов домашних хозяйств в Республике Узбекистан (по результатам выборочного обследования домашних хозяйств; приходится товаров на 100 домашних хозяйств)

№, п/п	Наименование расходов	2016 г.	2017 г.	2018 г.	2019 г.
1.	Всего расходов	100,0	100,0	100,0	100,0
	в том числе:				
2.	потребительские расходы	83,2	85,3	84,6	84,7
	из них на:				
2.1.	продукты питания	39,4	40,3	40,7	38,8
2.2.	непродовольственные товары	26,9	28,0	26,9	28,1
2.3.	услуги	16,9	17,0	17,0	17,8
3.	непотребительские расходы	16,8	14,7	15,4	15,3

*Источник: данные Государственного комитета Республики Узбекистан по статистике

– на потребительские расходы приходится большая часть расходов домашних хозяйств. Удельный вес данного вида расходов увеличивается с 83,2% в 2016 году до 84,7% в 2019 году;

– потребительские расходы включают расходы на приобретение продуктов питания, непродовольственные товары и услуги;

– доля расходов на приобретение продуктов питания варьируется в интервале 38,8-40,7%, непродовольственных товаров – 26,9-28,1%, а удельный вес расходов на оплату услуг постоянно увеличивается с 16,9% до 17,8%;

– доля непотребительских расходов в общем объеме расходов домашних хозяйств в 2016 году составила 16,8%, в 2017 году – 14,7%, в 2018 году – 15,4%, в 2019 году –

15,3%.

Одним из направлений использования средств домашних хозяйств является приобретение товаров длительного пользования, покупка которых может оплачиваться за счет текущих доходов домашних хозяйств, сбережений или потребительского кредита. В таблице 2 представлены показатели обеспеченности домашних хозяйств Республики Узбекистан товарами длительного пользования в 2016-2019 годах.

Таблица 2

Обеспеченность домашних хозяйств товарами длительного пользования в Республике Узбекистан (по результатам выборочного обследования домашних хозяйств; приходится товаров на 100 домашних хозяйств)

Наименование товаров	2016 г.	2017 г.	2018 г.	2019 г.
Телевизоры	153	154	155	160
Холодильники и морозильники	102	101	103	106
Кондиционеры	34	34	35	39
Электропылесосы	54	54	55	58
Компьютеры	49	50	52	55
Видеомагнитофоны, видеоплееры и DVD-проигрыватели	108	92	79	67
Стиральные машины	80	80	81	89
Мобильные телефоны	246	257	262	282
Легковые автомобили	43	44	44	47

*Источник: данные Государственного комитета Республики Узбекистан по статистике

Как показано в таблице 2, 100% из обследованных домашних хозяйств владеют одним или несколькими телевизорами, холодильниками и морозильниками, мобильными телефонами, тогда как кондиционерами в 2016-2019 годах владело 34-39% домашних хозяйств, электропылесосами – 54-58%, компьютерами – 49-55%, стиральными машинами – 80-89%, легковыми автомобилями – 43-47%. Для приобретения данных товаров домашние хозяйства могут воспользоваться различными видами потребительских кредитов или другими финансовыми инструментами.

Список использованной литературы:

1. Барулин С.В. Финансы: учебник. – 2-е изд., стер. – М.: КНОРУС, 2011 г.
2. Финансы: учебник для студентов вузов, обучающихся по экономическим специальностям, специальности «Финансы и кредит» / под ред. Г. Б. Поляка. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2009 г.
3. Подъяблонская Л. М. Финансы: учебник для студентов вузов. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2010 г.
4. Методическое положение по обследованию домашних хозяйств. Приложение к постановлению Государственного комитета Республики Узбекистан по статистике от 24 декабря 2010 г. №18, https://lib.stat.uz/e-stat_ru/sots-sfera/polojen.pdf.

Biznes-Эксперт

ИҚТИСОДИЙ ИЛМИЙ-АМАЛИЙ ОЙЛИК НАШР

ЭКОНОМИЧЕСКИЙ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

2021 йил, 7 (163)-сон.
2008 йил январдан чоп этилмоқда.
Муассис: “Бизнес-Daily Медиа” Ноширлик уйи МЧЖ.

№ 7 (163), 2021 года.
Издается с января 2008 года.
Учредитель: ООО Издательский дом “Бизнес-Daily Медиа”.

Таҳририят:
Бош муҳаррир — А. Ибрагимов.
Мусахҳих — М. Мусулмонкулова.
Дизайнер-саҳифаловчи — А. Хатамов.

Редакция:
Главный редактор — А. Ибрагимов.
Корректор — М.Г. Супонова.
Дизайнер-верстальщик — А.Хатамов.

Таҳририят манзили:
100000, Тошкент ш., Амир Темура кўчаси, 6.
Тел.: (+998 71) 259-21-96.
Факс: (+998 71) 259-21-97, 259-22-06.
E-mail: info@biznes-daily.uz

Адрес редакции:
100000, г. Ташкент, ул. Амира Темура, 6.
Тел.: (+998 71) 259-21-96.
Факс: (+998 71) 259-21-97, 259-22-06.
E-mail: info@biznes-daily.uz

Журнал Ўзбекистон Республикаси Матбуот ва ахборот агентлигида 2013 йил 12 апрелда қайта рўйхатга олинган. 0507-сонли гувоҳнома.

Журнал перерегистрирован в Агентстве по печати и информации Республики Узбекистан 12 апреля 2013 года. Регистрационное свидетельство № 0507.

Журналнинг “Matbuot tarqatuvchi” АК
обуна каталогидаги юридик ва жисмоний
шахслар учун индекси — 1169.

Подписной индекс журнала в каталоге
АК “Matbuot tarqatuvchi” для юридических
и физических лиц — 1169.

Бичими 60X84 1/8 (4 б.т.). Адади 500.
Чоп этишга 30.07.2021 йилда рухсат этилди.
“VneshinvestProm» МЧЖ босмахонасида чоп этилди.
23-сонли буюртма. Манзил: Тошкент ш.,
Навоий кўчаси, 30-уй.

Формат 60X84 1/8 (усл. печ. лист 4). Тираж 500.
Подписано в печать 30.07.2021 г.
Отпечатано в типографии
ООО «VneshinvestProm».
Заказ 23. Адрес: г. Ташкент, ул. Навои, 30.

Бир ойда бир марта чиқади. Баҳоסי келишилган нархда.
“Biznes-Эксперт” журналидан кўчириб босиш фақат таҳри-
риятнинг ёзма розилиги билан амалга оширилади.

Выходит один раз в месяц. Цена договорная.

Таҳририят фикри муаллифлар фикрига мос келмаслиги
мумкин.

Перепечатка материалов “Biznes-Эксперт” допускается
только с письменного разрешения редакции.

Мнение редакции может не совпадать с мнением авторов.

Юборилган қўлёзмалар рецензия қилинмайди ва қайтариб
берилмайди.
Мақолалардаги факт ва рақамларнинг ҳаққонийлиги
муаллиф шахсан масъул.

Присланные рукописи не рецензируются и
не возвращаются.
Авторы несут персональную ответственность за
достоверность фактов, содержащихся в публикациях.

Реклама мазмунига реклама берувчи жавобгар.

Ответственность за содержание рекламы несет
рекламодатель.

Бу ерда сизнинг рекламангиз бўлиши мумкин

РАҲБАРЛАР, ИҚТИСОДЧИЛАР, ИШБИЛАРМОНЛАР ВА ЁШ ОЛИМЛАР ДИҚҚАТИГА!

“Biznes-Эксперт” журнаliga йил давомида обуна бўлиш мумкин.
Нашрга обунани расмийлаштиргач,
Сиз ишончли эксперт ахборотига эга бўласиз.

Журналга “Ўзбекистон почтаси” АЖ, “Matbuot tarqatuvchi” АЖ
ва бошқа обуна агентликлари орқали обуна бўлиш мумкин.

Ундан ташқари Сиз обуна шартномасини тўғридан-тўғри
“Бизнес-Daily Медиа” Ноширлик уйи МЧЖ билан ҳам
расмийлаштиришингиз мумкин. Обуна индекси — 1169.

Қўшимча маълумотлар учун телефонлар: (99871) 259-21-96, 259-21-95.